

סימנים מובהקים של העתקה²⁰⁰ — אף-על-פי שככל הנראה כמה וכמה מן הסוגיות הללו אכן באמת 'מקורן' בפרקים החסרים.

מכות פרק ג (סנהדרין פי"ד²⁰¹)

בנוגע לפרק החסר בירושלמי סוף מסכת סנהדרין (מכות) מקובל על דעתם של כל גדולי חוקרי הירושלמי — למן ר' זכריה פרנקל דרך מהרי"ן אפשטיין ועד לגר"ש ליברמן²⁰² — שפרק זה אבד בזמן מאוחר יחסית והוא היה עוד בידם של הראשונים, ואין הוא חסר אלא בירושלמי שלנו — ירוש' כ"י לידן — דפוס ויניציאה. יתר על כן, מקובל שסוף המסכת (סוף פ"ג) נתגלה לאחרונה שוב, והפרק כולו ניתן עתה לשיחזור. נבחן את כל העדויות האפשריות אחת לאחת.

על עדויות הנוסח שהיו לפניו²⁰³ כותב ר' יחיאל סופר כ"י לידן (ואולי כך היה כבר בטופס שלפניו?) לאחר שהעתיק פרק ג משנה בלבד: 'לא מצאתי גמרא ירושלמית בפרק הזה';²⁰⁴ כמאתיים ושלשים שנה לאחר-מכן²⁰⁵ מעידים גם מגיהי

200 ראה, למשל, לעיל, הערה 88. (למס' 2 אצל עסיס שם — 'יבמות פ"ח, ט ע"ד, ... מחלפה שיטתיה דר"א וכו' — הנוסח עוד צ"ע שם, ראה גם תוספ"ש, 'יבמות, עמ' 103, הערה 62; וראה לעיל, הערה 86.)

201 כמסורת הארצישראלית המקורית אין זכר לקיומה של מסכת מכות כיחידה עצמאית — ראה מבוא לנה"מ, עמ' 983 (994 — מבואות לסה"ח, עמ' 417); ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' 50 [שקיעין, עמ' 76. — לר' ישראל לר' שצורין שם, ואצל אחרים, ראה משי"ב מחק"ח, א, עמ' 70, הערה 67]; ואלבק, מבוא למס' סנהדרין, עמ' 165, הערה 7. — העדויות הן כמעט כולן על יסוד המשנה (ראה חידושי ר' דוד בונפיל, ריש פ' הנחנקין, מהדורת ליפשיץ, עמ' קז), התוספתא והירושלמי — ואילו כאשר לבבלי עדיין הדבר טעון בירור (ראיתו של אפשטיין מגנוי שכתר אינה מכרעת — עיי"ש) — אבל ראה גם ס' המצות לר' חפץ, מהדורת צוקר, עמ' 19; רי"ף כ"י ניו-יורק וס' פרידמן, מבוא, עמ' 36 שם; וראה משי"ב הר"ש אברמסון במבואו לבעלי התוספות על התורה, ירושלים תשל"ה, עמ' 23; וראה גם ס' הפליאה, תרמ"ד, כו סע"ד, וכאלה פהרשם אולי עוד; ראה, למשל, לאחרונה, 'פירוש אזהרות לאחר מבועלי התוספות', קבץ עלי"ד, ס"ח יא, ח"ב (תשמ"ט), עמ' 170, רעצ"ע ואכמ"ל. [הכתורות בכ"י לידן בראשי הדפים 'פרק ראשון וכו' הן של המתקין לדפוס; אבל לא הצלחתי להבין את הסיבה לדילוג במניין הפרקים (ובעקבותיו כרסום ויניציאה?) של מסכת סנהדרין. החל מאמצע פ"א הוא רושם פ"ח וכן הלאה עד סוף המסכת; נתחלפה לו 'א' ב'ח', תופעה מצויה למדי בכתבי-יד].

202 ראה להלן, הערות 235, 252–253 ועוד; וראה גם גינצברג, פירושים וחידושים, מבוא, עמ' לא וקטז — וכמובן בעקבותיהם בכל ספרי המבואות (כגון ע"צ מלמד, פרקי מבוא, ירושלים תשל"ג, עמ' 509; בוקסר, ביבליוגרפיה [לעיל, הערה 3], עמ' 167) ועוד. — ואף אנוכי הלכתי בעקבותיהם במבואי לסוגיות בכליות לז"ט, עמ' 3, הערה 4.

203 כנראה, בדרך-כלל, רק כתב-יד אחד (קולופון: 'והעתקתי מספר משובש ומוטעה... אשר מצאתי בהעתק ההוא' — ולא עמד לרשותו לחיקתו של זה אלא יכפי עניות דעתי' בלשתו שם, עיי"ש; ראה משי"ב בס' ליברמן, הערה 159). אלא שסביר להניח, שבפרקים החסרים חפשו אחרי טפסים אחרים להשלמת החסר, ובכל זאת 'לא מצאתי'; ראה גם פיינטון [לעיל, הערה 63], עמ' 60.

204 ושינה המניה: 'לא מצאנו... וקורס' לכן חתם ר' יחיאל את המסכת: 'סליק סירקא וסליקא לה מסכתא דמכות ['] כרחמי שמיא' — כרגיל בכ"י לידן כסופי המסכתות; כך בכל סדר

הירושלמי ומדפיסיו בויניציאה: 'לא מצאנו גמרא' וכו'. גם אם נפקפק בכך שכל מסכתות הירושלמי עמדו לרשות המדפיסים 'תלת טפוסין אחרנין'²⁰⁶ — ולא נניח שכל הצעה הנוגדת את עדותו של כ"י ליידן היא בניגוד ל'ארבע נוסחאות מדויקות'²⁰⁷ — על-כל-פנים, לפחות במסכת זו נראה סביר להניח, שהיה להם יותר מכ"י ליידן, שהרי במסכת לא רחוקה, מסכת הוריות, בוודאי היה בבית-הדפוס כתב-יד נוסף.²⁰⁸ וכך עולה לכאורה גם מבחינתן של הגהות המגיה (א) במסכת מכות עצמה.²⁰⁹ גם שאר חכמי המאה ה"ז, שלאחרים מהם היו עוד כתבי-יד²¹⁰ של

ורעים (מחוץ לכרכות ופאה וולא כמבואות לסה"א, סוף עמ' 604)). בכל סדר נשים (מחוץ למסכתות סוטה וקידושין [כנ"ל]) ובכל סדר נזיקין (מחוץ למסכת סנהדרין — לא היתה שם חלוקה י: — אבל בשאר כל מסכתות הסדר כרגיל, ולא כר"י לוי, מבוא למסכת ב"ק, עמ' 22, הערה 1, 'הדרך' על דני ממונות' נוסף כאן רק על-ידי המדפיס — ראה מ"כ מחק"ת, א, סוף עמ' 70 הערה 67) וזה כנראה הניסוח המקורי שהוא מצא לפניו: — 'הדרך' עלך... וכולא מסכתא... נמצא רק כסדר מועד כרובו (מחוץ לשבת, שאין בה סיום למסכת — רק 'הדרך' לפרק, ומסכתות שקלים וסוכה: וכ"ה במסכתות פאה, סוטה, קידושין וסנהדרין הנ"ל) ואפשר שזה ניסוחו של הסוסר בעקבות 'הדרך' שבסופי הפרקים ('הדרך' בירושלמי אינו רק חידושם של המגיהים והמדפיסים כמשממע לכאורה מדבריו של ע"צ מלמד, פרקי מבוא, ריש עמ' 509 — ראה לע"ע מ"כ בס' ליברמן, עמ' 32, הערה 101, וראה גם מבואות לסה"א, שם [עצ"ם עצמו]). במקומות שהוא סטה מן מה שמצא לפניו (כגון בסוף מסכת סנהדרין הנ"ל; ובסדר מועד כעקבות מסכת שבת שנסתיימה ב'הדרך' בלבד — ראה לעיל, הערה — ובכמה מקומות נוספים?). על-כל-פנים, בסוף מסכת מכות נמצא הסיום המלא, הרגיל והמקורי (אלא ששינה כנראה מסנהדרין למכות — ראה לעיל) למסכת כולה בסוף פרק ב — שלא כבסוף שכת ובסוף נידה (עיי"ש), שאין בהן חתימה למסכת, אלא שלפני החתימה השלים עוד משנה פרק ג (ושוב שלא כמסכת שבת ובמסכת נידה [רק פ"ד לפני קטע החלמוד — עיי"ש] — ואפשר ש'סליק פירקא' מוסכת עוד על פרק המשנה, כרגיל בכתב-יד) מסדר משנה (מטופס קרוב לכ"י פארמה? — ראה למשל סמ"ב: '... באוכל נבילה כלשהי! [ראה להלן, הערה 233 — ועצ"ע]).

- 205 ראה מ"כ בס' ליברמן, עמ' 58, הערה 138.
 206 ראה לעיל.
 207 הגר"ש ליברמן, ספר יוכל לר"ת אלכב, עמ' 285 — ראה מ"כ בס' ליברמן, הערות 165, 167.
 208 ראה ס' ליברמן, עמ' 59, הערה 147, והנ"ש.
 209 אף-על-פי שאין בידי להכריע בוודאות גמורה שהיה להם למדפיסי ויניציאה ממה להגיה במס' מכות — שהרי סך כל ההגהות במסכת זו מעטות (ראה מחק"ת, א, עמ' 121, הערה 20, והנ"ש — אבל יותר ממה שנרשם במבואות לסה"א, עמ' 598), אבל שתי השלמות גדולות יותר מלמרות לכאורה שאכן היה להם: פ"א, לא ע"א, שורה 54 — '... הייתם עמנו [בחמשה בחודש... הייתם עמנו] בעשרה בחודש...', שנשמט בכ"ל על-ידי הדומות והושלם ע"א עה"ג, ואף-על-פי שהחסר היה מורגש לכל לומד, וגם ההגהה כנראה אין בה מרפא (ראה מפרשים, וראה תלמודה של קיסרין, עמ' 18, ועצ"ע), עובדה היא, שכתיקונו של המגיה כ"ה גם בקטע גניזה בדאפסט, חרבין, שם [להלן, הערה 250], עמ' 130, וכן בפ"ב, לא ע"ב, שורה 54 — יושב לו על [גבי מיטה ביום... כלילה ודרך] התינוק' וכו', שנשמט בכתב-היד והושלם ע"א עה"ג (ראה תוספתא שם פ"ב ה"ד-ה"ו), אף-על-פי שמבחינת העניין אולי אין ההשלמה הכרחית (עיי"ש, והיא גם לא מוצלחת ביותר: הנתון/לינתן) — נראה שהיא נעשתה על יסוד עד נוסח כלשהו שעמד לרשותם.
 210 או ליקוטים מעין אלה שהיו בידי בעל עין יעקב (הירושלמי כפשוטו, עמ' 21), רש"ס ואחרים.

הירושלמי²¹¹ (רדב"ז, ד"י כירב, רש"ם, ²¹²מהר"ם די לונזנו, ²¹³מלאכ"ש²¹⁴ ועוד)²¹⁵ גם הם לא היה בידם להשלים את הפרק החסר.²¹⁶ גם מן הגניזה עלו שרידיהם של כשבעה טפסים שונים מן מסכת סנהדרין, פרקים א-יא²¹⁷ — ורק באחד מהם (בודאפסט) שרידים מן הפרקים יב-יד (מסכת מכות), וגם בו לא נמצא מעבר לטקסט שלנו אלא קטע קצר אחד של אגדה בלבד.²¹⁸ מצויים בידנו כיום מספר לא קטן של ראשונים למסכת מכות — למן פירושו של רבינו חננאל²¹⁹ ועד לנמוקי יוסף — והם כולם מביאים מירושלמי מכות רק עד סוף פרק כ (פי"ג דסנהדרין), ומכאן ואילך, במידה שהם מביאים ירושלמי ככלל, הרי זה תמיד ממסכתות אחרות.²²⁰ יתר על כן, ברור לגמרי שלכמה מגדולי הראשונים הפרק האחרון במסכת מכות (סנהדרין) היה פ"ב (אלו הן הגולין); כך, למשל, מביא הרמב"ן בחידושו לקידושין מפרק זה בציון: "... פרק כתרא דסנהדרין!"²²¹ וכ"ה

- 211 ראה ליברמן, ספ"י למארכס, עמ' שא ואילך.
212 ראה לעיל, עמ' 255.
213 והוא הרי השלים בהגהותיו (כבר לאדן, ס"ו) ירוש' ב"מ ספ"ג — הוא גם דאג להשלים את חסרונות הדפוס וכתב ס' תשלומין (שתי ידות, יד המלך אצבע ה') לתורכ, למדרשי הרבות, לתנחומא ועוד — אבל לא לפרקים החסרים בירושלמי.
214 ראה פ"ג מ"ב, ד"ה כפולה (לתיו"ט שם, '... אכן בירושלמי שלפני אין תלמוד'), ומ"ד, ד"ה ושמרתם.
215 וכך גם בראשית המאה הי"ז אצל מרסיס קראק.
216 לירושלמי של בעל מתנות כהונה (הר"ש ליברמן, ספ"י למארכס, עמ' שיב) — ראה להלן.
217 בחלקם בכתבי-יד שטרם פורסמו; בנוסף לקטע (ס"ה-ה"ו) מאוסף בגיהו שפרסם מ' עסיס, תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 29 ואילך, וקטע ששון (ככלל/ירושלמי), שניהם כנראה שרידי אותו טופס עצמו.
ב'קונטרס האחרון' של בעל 'לק"ש' אין כלום למסכת סנהדרין-מכות (לס"י קפט, מהדורת גינצברג, עמ' 336 — ראה גר"ש ליברמן, ספ"י לאלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 296, הערה ו). גם כנף הילקוט לא מצאתי כלום ממסכת מכות, וכן לא מצאתי כלום בכתבי-היד השונים של ליקוטי הירושלמי למיניהם (ראה להלן, הערה 293).
218 עליו ראה להלן.
219 אמנם הר"ח גרפס רק עד לרף טז, אבל גם כקטעי גניזה שמעבר לזה (טרם פורסמו) וכן בהבאות בשמו אצל הראשונים לא מצאתי ירושלמי לפ"ג — בעוד שבפרק ב הוא מביא ירושלמי מראש הפרק (כותלו גוהה לא ע"ג — ר"ח ח ע"א) ועד לסופו (ה' רברים לב ע"א — ר"ח י ע"א), גם בפירוש הר"ח לשאר מסכתות הש"ס (בולל קטעים מרובים שטרם פורסמו) לא מצאתי כלום למכות פ"ג.
220 הראשונים בפ"ג ומכות מביאים תומפתא דמכות, מדרשי הלכה, וירושלמי ממסכתות אחרות — אבל לא ירוש' מכות. וכך גם ראשונים הרגילים הרבה בירושלמי — כגון הראב"ה, בעל יחוסי תו"א, המיוחס לר"ש תורכ, האו"ז, הסמ"ג, הרמב"ן, הרשב"א ועוד — בעיסוקיהם כענייני פרק ג דמכות אין זכר לירושלמי לפרק זה, וכך גם בחיבורים כמו הערוך, קונטרס אחרון, מדרש הגדול ואחרים, המרבים להביא ירושלמי.
221 קידושין כא-כב, ד"ה נראה. — ואילמלי היה מכנה הרמב"ן אח המסכת: 'סנהדרין' (וכן הוא מביא ירושלמי זה בפירושו על התורה, רב' כא: יג: 'אבל ראיתי בירוש' במס' סנהדרין'), אפשר היה אולי להציע: פרק בחרא = פ"ב — פרק כ, טעות דגילה למדי (כגון ראב"ה, ב, עמ' 448, הערה 23; ערוגת הבשם, ד, עמ' 121 לעמ' 199; ועוד הרבה), [מן הראוי לציין, שהרמב"ן

ברשכ"א ובריטכ"א שם; 222 ובמאירי: 'ובתלמוד המערב באחרון של סנהדרין'. 223
 וכך היה כנראה גם בכתב-יד הירושלמי (ה'ישן נושן') של בעל מחנות כהונה. 224
 והנה, גם כאן, בפ"ג דמכות — כמו בסוף שבת ובסוף נידה 225 — לא רק שאין
 הראשונים מביאים ממנו ירושלמי, אלא שעניינים השייכים באופן מובהק לפרק זה
 מובאים כבר על-ידי ראשוני ראשונים מירושלמי למסכתות אחרות. כך, למשל, רב
 נסים גאון 226 (שערי תשובה, סי' טו) 227 מביא עניין 'מכת [תורה] מ' חסר אחת אומדין
 אותו וכו' מכת מרדות חובטין עליו עד שיקבל' וכו' לא מירוש' למכות פ"ג מ"י—י"א,
 'כמה מלקין אותו וכו' אין עומדין אותו וכו', 228 אלא מן 'מסכת נזיר דבני מערבא'
 (פ"ד, נג סע"א). 229 וכך גם אצל ראשונים אחרים הרגילים הרכה בירושלמי, כגון ר'
 שמחה משפירא (שבלי הלקט, ח"ב, ס"ע 66): 'כדתניא במסכת 230 מכות [כצ"ל —
 תוספתא שם, פ"ה (ד) ה"ה] ואיתא בירושלמי פרק ג' מינין יש תולש שתי שערות
 וכו' (שם, פ"ו, נה ע"ב) — ולא ירוש' למכות פ"ג משנה ט; ובאלה עוד, 231

- בפירושו על התורה, רב' יז: טז, מציין 'בירוש' בסוף סנהדרין' לסנהדרין ספ"י! — סוף חלק
 — לפי סדר הפרקים המקובל בבבלי? — ראה מבוא לנה"מ, עמ' 997.
 222 רשב"א, מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' קמט-קנ, וכ"ה בריטביא. כ"י מינכן 258, ראה מהדורת
 מוסד הרב קוק, עמ' רלג ובהערות המהררר שם, ובמבוא שם, עמ' 2-3: ברפוסים: 'בסרק קמא
 דסנהדרין'.
 223 קירושין, שם, עמ' 136, וראה בהערות המהררר שם, וראה הלכות הירושלמי, עמ' 10, הערה 8.
 וגם אם נניח שרם כולם מעתיקים מן הרמב"ן, הרי איש מהם לא מצא לנכון לתקן, ועל-כל-פנים
 הם מאשרים את לשון הרמב"ן (לעיל, הערה 221).
 224 שהרי אף-על-פי שהיה בו לאחר סיום פ"ב (י"ג) קטע האגדה (ר' חנינה בן עקשיא וכו') שבכ"י
 בוראפסט (ראה להלן), בכל זאת הוא מציין לו 'הירושלמי במסכת מכות סוף פר' אלו הן
 הגולין' (!) — ואין להגיה 'הלוקין' כהגהתם של אלבק (בריד, פס"ח, עמ' 777, עיי"ש, ולא
 רק בירושלמי שלפנינו), אפשטיין (מבואות לסה"א, עמ' 331, ובמבוא לנה"מ, עמ' 978)
 וליברמן (תרכיץ, ה [תרצ"ד], עמ' 110, וספ"י למארכס, עמ' שיב, הערה 149): וראה עוד להלן
 (הערה 248).
 225 ראה לעיל עמ' 241 ועמ' 247.
 226 ראה אברמסקי, רב נסים גאון, עמ' 213, ושם, עמ' 288-290.
 227 עיי"ש בא"י הים ואוצה"ג, כתובות, חלק התשובות, עמ' 124. — וכן הרשב"ץ כתשובתו, ח"ב,
 סי' נא: '... וכי' בירושלמי ממס' נזיר דאמר' התם מכות תורה וכו' וכן היא בתוספתא דמס'
 מכות' (וראה עוד להלן, הערה 237).
 228 ואף לא מתוספתא מכות ספ"ד [גן], שאליה רמזו כנראה הגאונים כדברם על מכת מרדות (ראה
 לעיל, הערה 227 ובג"ש).
 229 במובן, אפשר להניח, שכבר לפני רנ"ג נתקצר ירושלמי של פרק זה על-ידי 'גרשיים' —
 בהצעתו של הגר"ש ליברמן על הירושלמי שלנו (ראה להלן) — על-כל-פנים, כבר אצלו, ואצל
 שאר הראשונים, היה הפרק חסר, וככל הנראה כפשוטם של דברים; וממילא ברור, שאין זה
 סביר כלל, שדווקא אצל אחדוני הראשונים היתה 'מסכת זו של הירושלמי שלמה', כדברי
 גינצברג (לעיל, הערה 202) וברעתם של שאר החכמים — ראה עוד להלן.
 230 כתספת'! — ראה תוס"ד, כ, עמ' 172, לשורות 9-10.
 231 ככל הסוגיות המקבילות בירושלמי, שמקומן היה צריך להיות גם במכות פ"ג — הראשונים
 מביאים אותן מן הירושלמי במקום שהן מצויות לפנינו ולא ממסכת מכות; כגון הסוגיה
 הראשונה שציין לה הר"ש ליברמן (הלכות הירושלמי, עמ' 10) על משנת ואלו הן הלוקין —

ואם אמנם כך, עלינו לבדוק ולבחון היטב מה ש'הראשונים מביאים מירושלמי מכות מאמרים שאינם נמצאים בירושלמי שלפנינו במקום אחר.²³² או מאמרים כלשהם מפרק ג דמכות, או סתם מכות/סנהדרין.²³³ ואף 'ירושלמי' סתם, וסביר היה להניח שמקומו בפרק החסר אצלנו.²³⁴ לראשונה ציין ר"ז פרנקל²³⁵ למובאה אפשרית מירוש' מכות פ"ג בפיה"מ לרמב"ם (שם, מ"ז): 'נזיר שהיה שותה וכו' — וכשהתרו בו וכו' וכך פי' בירושלמי' — אבל כוונת הרמב"ם לירוש' נזיר על המשנה המקבילה שם (פ"ו, נה ע"ב).²³⁶ ואין שום סיבה להניח, שכך היה לפניו דווקא כאן במכות.²³⁷ הר"ש ליברמן²³⁸ ציין גם לבעל ס' יחסי תנאים ואמוראים (ערך יר' יונתן בן אלעזר), הכותב: '... שמעתי כי כירושלמי דמס' מכות אהיה דהלוקין דתנן וכמה מלקין מ' חסר אחת ר' יהודה אומר מ' שלימות ולוקה את היתירה בין כתיפיו (מ"י שם) — ומסיק הירושלמי כמה דר' יהודה פליג במלקות

אוי"ז, ב"ק, סוף סי' תרא: 'וכירושלמי רפ' אלו נערו וכו' וירושלמי רתומות פ' האוכל תרומה מזיר, וכו', אבל לא פ' אלו הן הלוקין. (וראה לעיל, הערה 229): וראה גם תשובות הרשב"ץ, ח"ב, סי' ק, בעניין שיעור פאת זקן: 'ואני עיינתי בזה... ראמרי כמס' מכות... כדאיתא בירוש' בפ"ק דקידושין' (וראה עוד להלן, הערות 248–249).
וכך נראה מפיה"מ לרמב"ם שמביא ירוש' נזיר (ראה להלן, הערה 237): וכך עולה גם מכל הראשונים האחרים המביאים מה שאמור היה להיות בירוש' מכות ממקורות אחרים.
הר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' 10, ד"ה נמצאנו למדים (וראה לעיל, הערה 32).
ולא ארון כאן כלל בטעויות ובקוריוות למיניהם פרי טעויותיהם של מעתיקים ושל מרפיסים שצוינו לענין זה, כגון או"ז, ח"ב, סי' שכב: 'ירוש' סוף מכות' — וצ"ל 'סוף תרומות' (אצו"י שם, עמ' 97, כמפקפק, ומשם כ"ה שמטות' שכירוש' וילנא סוף נזיקין — ראה מבואות לסה"א, שם, הערה 251). — לאלה אפשר להוסיף כהנה וכהנה, כגון מאיר, מנן אבות, הקדמה, עמ' כב: '... בירוש' כמס' מכות כמה שאמרו שם במשנה ראשונה מעשה ובאו'! — וכמוכן שצ"ל 'ברכות' (וראה, למשל, יחסי תרא, עמ' ד: 'כדאיתא במכות פרק היה קורא' — 'בי יר' קטנה כמו י' (תשובות הרא"ש מה ב) נתחברו ונעשו ימ'; 'חיבורים ופירושים (ראה גם לעיל, סוף הערה 204) כגון אלה הם מן הטעויות הגראפיות המצויות ביותר; בדומה לכך ולהיפך: 'חוספתא אבות' (ראה שכטר, מבוא לאדר"ג, עמ' 10) — וצ"ל 'חוס' מכות' כתשובות ר' שמחה הנ"ל, הערה 230: 'לגרסין בירושלמי דשבת' שבסמ"נ, עשין קכב, ראה להלן, הערה 284) — ואין טעם להאריך בכגון אלה.

ראה לעיל, עמ' 226.
234
235 פרנקל, מבה"י, הוספות, קמד ע"א, וראה גם הר"ש ליברמן, תרכ"ז, ה (תרצ"ד), עמ' 110, הערה 1 (בניסוח זהיר יותר; ובצורה מסויגת מעט כהלכות הירושלמי, שם, הערה 2).
236 וכבר השיג עליו בצדק י"ה שור, התלחן, יג (תרמ"ט), עמ' 23.
237 והרי כך נוהג הרמב"ם גם במקומות אחרים בצינו לירושלמי (ואכ"מ לדון בדרך ציוניו — ראה לע"ע ס' ליברמן, עמ' 37, הערה 119) — על-כל-פנים, במקרה שלנו אין לשאול מדוע 'לא הוכירו בפירושו למס' נזיר וכמס' מכות הוכירו' (ר"ז פרנקל, שם), שהרי הוא רמז לכך במפורש גם שם באמרו: 'ונבאר כל זה במקומו' (וראה ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' טו, הערות 129–131). ואם כך, גם הוא הביא סוגיית מכות מירוש' נזיר בדומה לת"ג (לעיל, הערות 226–227), שהיה לעתים קרובות מקורו לירושלמי בפירוש המשנה שלו (ליברמן, שם, עמ' יד).
[ראה עוד להלן כנספח.]
238 חוס"ר, כ, הקדמה, עמ' 3; וראה גם אורבך, בעלי התוספות², עמ' 71, הערה 63.

פליג באכות מלאכות דאמר מ' מלאכות שלימות אכות מלאכות הן... ולא היה בידי מכות ירושלמי שאבדוק לעיין שם אבל שמעתי שכך הוא שם' – 'ירושלמי' זה, שלא נמצא לא במכות ולא בשבת,²³⁹ וכמדומה שאיש מלכד ר' יהודה בן קלונימוס אינו מביאו, אף-על-פי שהראשונים מרבים לעסוק בנושא, ואף הוא עצמו רק את שמעו שמע – כנראה לא בכדי לא מצאו בירושלמי מכות שלו, משום שגם בו לא היה פרק ג, 'ולא היה בידי מכות ירושלמי' ('היה' והלוקין'²⁴⁰) 'שאבדוק לעיין שם', ולכן לא היה יכול לאשר, אבל גם לא לדחות אותו, שהרי 'שמעתי שכך הוא שם', על-כל-פנים, ככל הנראה אין זה ירושלמי מכות האבוד²⁴¹ – גם אם נניח 'שיש כאן מסורת עתיקה'²⁴² וראה עוד להלן.

חכמים ציינו עוד לכמה זריות שהן לכאורה מובאות 'ירושלמי' אצל כמה מאחרוני הראשונים, שכביכול עוד היה לפניהם ירושלמי מכות פרק ג.²⁴³ אבל עד כמה שיכולתי לברר, אין בהם כלום דבר של ממש.²⁴⁴

239 כגון פ"ו, ט ע"ב; פ"א, יג ע"א.

240 כך אני נוטה לפרש את דבריו של בעל יחסי תורא: לא יכולתי לעיין במקום שצינתי לעיל, והיינו 'יודש' מכות פ' אלו הן הלוקין. שהרי לא מתקבל על הדעת שר' יהודה בר' קלונימוס, שהיו בידי כמה טפסים של ירושלמי (ראה אורבך, בעלי התוספות², עמ' 372 ועוד), לא היה יכול למצוא בשפירא, שלא פסק פומייהו מן הירושלמי, טופס אחד שחיצא בו מסכת מכות, אם אמנם כל הראשונים האחרים הכירוהו. וכנראה לא מקרה הוא זה, שדווקא על ציטאטה מפוקפקת זו, השייכת לפ"ג רמכות, כותב בעל-ירושלמי גדול כמוהו: 'שמעתי כי בירוש' (ביטוי לא רגיל אצלו אלא על מקורות נידחים כלת-מצויים, כגון: 'ושמעתי כי יש אנדה...', ח"א, עמ' תכג, ע"י"ש), ומעיר הערה שכמדומני בשום מקום אחר בחיבורו לא מצאנו כדוגמתו ('לא היה בידי' – הערה מצויה למדי [בדרך-כלל משמעו: לפי שעה] אצל ראשונים אחרים). מכל-מקום, במקומות אחרים בספרו הוא מביא יודש' מכות (א-ב) כדרך שהוא מביא ממסכתות אחרות – ראה, למשל, יחסי תורא, עמ' תעה, ערך 'טוביה' [וראה גם להלן]. הערה 284, ד"ה ואף-על-פי; – על-כל-פנים, לשחות כעבור זמן היה צריך להוסיף ולציין מה שעלה בידו לברר (מעין מש"כ הר"י בתשובתו: 'וכשנאמרו לי הדברים לא היה לי ירושלמי דע"ז... ולאחר שבא ירושלמי לידי עיינתי בו וראיתי שכתוב בו הלכה [?] לוקחין גח בעוטה וכו', חשוכות מהר"ח א"ז, סי' קעד – וראה גם יחסי תורא, עמ' מ: 'ובירושלמי אחר ברכתי') ואם אמנם כך, מתברר שבכל טופסי הירושלמי שבסביבתו לא היה בהם 'מכות ירושלמי' פרק ג' וכך נראה – ראה אורבך, בעלי התוספות², עמ' 711, (ולא כאן המקום לדון בירושלמי של כעל יחסי תורא – ראה לעיל, הערה 5).

241 גם אם 'הלשון הוא לשון ירושלמי' – תוס'ר, שם; וראה הלכות הירושלמי, עמ' סח, וגם הר"ן אפשטיין 'פיקפק בר', ראה תרכ"ן, יז (תש"ז), עמ' 137.

242 כדברי הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, שבת, עמ' 108, סריה ובירושלמי.

243 כגון רבינו כחיי בסירושו על התורה (דב' כה: ג – הציון אליו מסתובב בספרות המחקר כבר למעלה ממאה שנים, ראה ר"י רייפמן, הכרמל, א [תרל"ב], עמ' 396); 'ומצינו בירוש' מנין לרצועה... אל חקר והפילו אלא והכפילו' – ונראה ברור, שאין זו ירושלמי ממש ('אל תקרי') – ראה ר"ז פרנקל, מבה"י, יח ע"א, ואלבק, מבוא לברר, עמ' 41; סנהדרין פ"י, כו ע"ד: 'אל תהי קורא' hapax = וי"ר פל"ז, עמ' תתמר); ולכאורה כך מפורש בבבלי (כג ע"א, וראה דק"ס, שם, אות פ): '... מנין לרצועה שהיא מוכפלת שני והפילו', ונראה שהיו שגרסו בבבלי כגירסת ר' כחיי (או כעין גירסתו, כגון כ"מ: 'קרי כיה והכפילו'), וכך כנראה גם נוסח הגאון שבאורחות חיים, הל' ע"זכ"פ (מהדורת ירושלים, רכט ע"א [אוצה"ג, עירובין, ח"ה"ס סי' כח] – כל הקטע אין בו אלא משנה עם לשון פירוש הריב"ן בתוספת דרשות שבגמרא, ע"י"ש.

בכל ספרות הראשונים לא נותר מירושלמי פרק ג דמכות אלא קטע אחד של אגדה בלבד. שהרבו להעיר עליו: הרשב"ץ בס' מגן אבות שלו (פ"ב מ"ט: 'ואמרו במדרש ובירושלמי בסוף מס' מכות'), ובעל מתנות כהונה מעיד שהוא נמצא ב'ירושלמי במסכת מכות סוף פ' אלו הן הגולין' (!). והגר"ש ליברמן הוסיף וציין²⁴⁵ לס' האמונה והבטחון המיוחד לרמב"ן²⁴⁶ סוף פט"ו²⁴⁷ המביא בציון סתמי: 'ובירושלמי — מפני מה מכנים שמו של הקב"ה וקורין אותו מקום' וכו'.²⁴⁸

וראה כעת מ' הרשלה, גנחות, א, עמ' קעב [להמשך שם ושם ראה אברמסון, עניינות, עמ' 180]. על גירסה אחרת כגמרא ראה מש"ב הר"ש אברמסון, סיני, פת (תשמ"א), עמ' ריח [וכעת: מבוא לתלמוד לר"ש בן חפני, ירושלים תש"ן, עמ' 18] — ועדיין צ"ע: והשווה פירוש ר' יהונתן מלתיל מ"י, ר"ה והמכה מכה, עיי"ש. [בשני קטעי גניזה שהגיעו אלינו לסוגיה זו, באחד הרף כאן קדע ובשני 'מן' {פלת' !}]

גם על ירוש' מכות של הריקנטי בפירושו על התורה (בראשית, וינצאיה רפ"ג, כ ע"ד) העירו כבר כמה וכמה פעמים 'ירושלים' של לונדן, [תרס"ז], עמ' 173; הקטע נמצא גם כמשכן העדות לר' משה ר' ליאון [כ"ן]. והוא חוזר בספרות זו על 'סור המלקות' — כידוע גם אצל הריקנטי ובני חוגו מצויים ציטוטי 'ירושלמי' מעין אלה, על מובאות הירושלמי אצל המקובלים (והמקורבים אליהם) למן סוף המאה ה"ג — מר' משה ר' ליאון ועד משה בוטריל, ואחרים בעקבותיהם — אני מקווה להרחיב בהקשר אחר, ואכמ"ל. (ראה גם מגדל עז, פ"ב, ה' מדרים ה"ב.)

אלא שכידוע יש להזהר בכלל כחומר מן הסוג הזה, לא מעט נרשם בירושלמי שלא נמצא לפנינו, אף על-פי שהוא מצוי אלא שלא חיפשו כראוי — ראה, למשל, תשובות חכמי פרוכניצא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 221: 'ואמרו בירושלמי מלקין על המנהגות', וראה הערת המהדיר שם (ומבוא שם, עמ' xxiv) — אבל הוא נמצא פעמיים: ביכורים פ"א, סר ע"א = קירושין פ"א, סר ע"ב; או שציון המסכת מוטעה במקור. [ראה כעת 'קטע תשובות מן הגניזה' שפרסם צ' גרונר, אסופות, כ (תשמ"ח), עמ' עו, ס"ו: 'ושמועה זו מצויה בסוף סנהדרין בתלמוד ארץ ישר' כלשון הזה אמר ר' יוחנן אל תאמן בנר וכו''] (ראה גם *Genizah Fragments*, No. 13) ומה שצ"ן המהדיר שם, והשווה מראה הפנים ושערי תורת ככל, סוף הוריות שם.]

244 ראה גם לעיל, עמ' 226.

245 תרכ"ן, ה (תרצ"ד), עמ' 109–110.

246 והוא לר' יעקב ב"ר ששת גירונדי — כפי ששיער בכר ג' שלום; ראה א' גוטליב, ס' משיב דברים נכחים, מהדורת וידה, ירושלים תשכ"ט, מבוא, עמ' 18; ומחקרים בספרות הקבלה, חל' אביב תשל"ו, עמ' 517 ואילך.

247 מהדורת שעוועל, עמ' שצט; ועיי"ש סוף פכ"א, עמ' תכו (ולפניו היה ירוש' מכות — עיי"ש, עמ' שצב).

248 הרשב"ץ לא העתיק מן הירושלמי אלא מן בר"ר ומקבילותיו ('במדרש ובירושלמי' — עיי"ש); בעל מתנות כהונה העתיק רק את הסיפא (לא הסוס סובל' וכו'), ואילו באשר לרישא הוא ציין לילקוט בניגוד לרפוס בר"ר שבו נשמטה שורה על-ידי הדומות, והעיר שגירסת הספר, דהיינו רפ"ר של בר"ר, נוטה לנוסח הירושלמי, שגם שם אין נוסח ריב"ח: 'אין אנו יודעין' וכו' שבילקוט (בר"ר) — עיי"ש. בעל אמונה ובטחון הוא החזיר שהעתיק את גוף הקטע מן הירושלמי עד למאמרו של ר' אבא בר יוחן מלה במלה ברילוגים קטנים (וכו') — ואין כינו לבין קטע הגניזה אלא חילופי גירסה רגילים בין כתבי-יד — ואילו ההמשך (כלי שם המאמר) נמצא במתנות כהונה.

הירושלמי של בעל מתנות כהונה ('ירושלמי קלף ישן נושן' — ראה לע"ע ליברמן, ספ"י למארכס, עמ' שיב ואילך) כנראה לא היה שתה ביסודו מן הירושלמי שלנו, ואכמ"ל. [בניתיים

ראינו אמנם שבכמה כתב־יד ואצל גדולי הראשונים לא היה ככל הנראה ירושלמי פרק ג דמכות, אבל אם בכל זאת יתברר, שלפינו עדות ממשית וברורה לציטאטה מסוף הפרק, צריך היה לכאורה להניח, שלפני כמה מן הראשונים ובכתב־יד אחרים אכן היה מצוי הפרק כולו.²⁴⁹ אלא שעדיין לא ידענו את תוכנו ואת שיעור אורכו של הפרק.

והנה, בקטע ירושלמי סוף סנהדרין (סנהדרין־מכות) שנתגלה בגניזה ופורסם בתרכין, כך יז, ²⁵⁰ בא לאחר פי"ג דסנהדרין (= פ"ב דמכות): 'פרק י"ד ר' חנניה בן עקשיה א' רצה המקום ברוך הוא וג' [משנה שם] מפני מה מכנים שמו של קוד' וקורין אותו מקום לומר וכו', קטע של כעשר שורות, ²⁵¹ והוא־הוא הקטע המובא על־ידי החכמים הנ"ל בשם 'ידוש', וכד'.

ובכן, כאן במפורש ירושלמי לפרק י"ד דסנהדרין (פי"ג דמכות) י' — אבל כיצד זה ייתכן, שפרק גדול כן י"ט (במ"ר ובכתב־יד של המשנה; ט"ז בדפוסים אחרונים) משניות יש בו רק קטע אחד קצר של אגדה ולמשנה האחרונה דווקא? ²⁵² על כך בא הגר"ש ליברמן בהצעה חריפה: ²⁵³ כל יתר סוגיות הפרק כפולות היו במקומות

כתב מר' י' ברנס עבודת־גמר על הנושא 'כתב־יד הירושלמי של כעל־מתנות כהונה', ירושלים תשמ"ת) והוא סיכם, שבכל הירושלמי שלו (מאות ציטטות מכל המסכתות) נמצאו רק שלוש הוספות של ממש: זו של סוף מכות; סוף ע"ז ('הלכתא רבתי' — ראה להלן, הערה 284); והשלמת קטע בפ"ה רמסחים שנתקצר בכ"ל על־ידי גר"ש (ראה שם, ח"א, עמ' 90–93, וח"ב, עמ' 95).

249 על־כל־פנים, בפני הרשכ"ץ לא היו כנראה כל אותן סוגיות ששיער הגר"ש ליברמן (ראה להלן) שהן הן תלמוד מכות פ"ג — ראה לעיל, הערות 227, 231.

מכל־מקום, כבר כאן כמה חמיהות: (א) בניגוד לעדויות כתב־יד וגדולי הראשונים — ארבע עדויות בלתי־תליות(?) על קטע אגדה דווקא; (ב) הציון ל'סוף פרק אלו הן הגולין' (י' ראה להלן), הרומז אמנם לקטע השייך לסוף פ"ג אבל נמצא בסוף פרק ב (= 'ירושלמי בסוף מס' מכות' י); (ג) גם הרשב"ץ מקדים הציון למדרש לירושלמי (ראה גם ההערה הקודמת); ועוד, ש' וידר, תרכ"ץ, יז (תש"ו), עמ' 129 ואילך. — וכבר בו במקום עמד אפשטיין (שם, עמ' 136) והכריז על 'קטע חשוב זה של הירושלמי שהוא משלים את החסר והמקוצר כירוש' מכות פ"ב ופי"ג כולו, ובעקבותיו כל החוקרים שבאו אחריו, ראה להלן.

251 ואחר־כך, כאה החמיה: זכינו להשלים בשלום נוכח תחיה להשלים ללמד וללמד את כל ש סדרי משנה בשלום אמן ברוך י"י לעולם אמן ואמן ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' — והוא מצטרף בזה לסורמולות של ברכת סיום כקטעי גניזה עתיקים אחרים של הירושלמי שצינתו להם בתרכין, מד (תשל"ה), עמ' 194. — האם זה מלמד, שסוף סנהדרין (מכות) היה בעיניו סוף סדר? עיי"ש, וראה להלן, הערה 284.

252 כבר אפשטיין העיר בתרכין שם: '... בקטע אין כלום כירוש' לחלק ההלכה של פ"ג' — וחלקי זה הוא י"ח מן י"ס משניות הפרק!

253 הלכות הירושלמי, עמ' 10, וראה ספ"י למארכס הנ"ל (הערה 248), ודבריו נתקבלו, ראה אורכך, חז"ל, עמ' 321, הערה 83; רונטל, להלן, הערה 280; עסיס, סוגיות מקבילות, עמ' 144; ולעיל, הערה 202. — בתרכין, ה (תרצ"ד), עמ' 109, ריבר הר"ש ליברמן במפורש רק על סוגיות 'ידועות ע"פ המדרשים' ועל אלו שעשנו במדרשים (שם, עמ' 110), אבל עדיין כלל וכלל לא על יקונסטרוקציה שלמה של הפרק העיקרי (ראה תוס"ר, ב, סוף עמ' 3; פייסקא זו סותרת את השערתו... כי פרק ג' של מכות נתקצר לפנינו ע"י הסופרים וכו', עיי"ש), לסוגיות הלכתיות הוא ציין רק לאחת ובדרך־אגב (שם, הערה 1, וראה לעיל, הערה 235).

אחרים בירושלמי, ועל כן הן נשמטו במקומן בפ"ג דמכות 'בהוצאות שלפנינו'. וזאת על יסוד 'דרכו של הירושלמי לשנות את הסוגיא אחרי כל משנה שנזכרה בתוך הסוגיא וכו' אלא שהסופרים קיצרו והשמיטו כמה פעמים את הסוגיות הכפולות' — והוא הולך ומונה כעשר סוגיות 'מקבילות' לפי סדר הפרק החסר, שלדעתו היו בירוש' מכות פ"ג.²⁵⁴ לפי זה, הסוגיות ה'כפולות' בצירוף לקטע שנשתמר בכתב-יד הגניזה מחזירים לנו שוב את האבירה הגדולה, את ירושלמי מכות ג כולו. אלא שבדיקת הפרק המשוחזר על שני מרכיביו (א. סוגיות מקבילות; ב. קטע האגדה אצל ראשונים ובקטע גניזה) מעוררת תמיהות ופקפוקים מרובים. ונתחיל בסוגיות המקבילות — עשר סוגיות, מהן ארוכות במיוחד²⁵⁵ ומהן קצרות ביותר:²⁵⁶ (א) איך זה ייתכן, שלאחד הפרקים הארוכים והמגוונים ביותר במשנה כולה לא היו אלא סוגיות מקבילות בלבד?²⁵⁷ (ב) 'דרכו של הירושלמי' לגרוס ליר' כל משנה' את הסוגיה²⁵⁸ — לאו כלל היא.²⁵⁹ (ג) לא בכל הסוגיות המוצעות שם (ראה גם

(כאן אציין רק, וכדרך-אגב, שעצם הרעיון, שבסופי סרריס ומסכתות אפשר שנתקטעו סוגיות משום שהן הועתקו ונמצאו כבר במקבילות שקדמו להן, אינו חדש — כך טען כבר ש' פרידלנדר ס"ס על ירש' נזיקין שהיה בידו כביכול, ראה משיב מחקת, א, עמ' 118 ונהשוה ליברמן, על הירושלמי, ריש עמ' 23: 'ובפרט בסדר נזיקין').

254 עיי'ש — סך כולל של למעלה משלוש מאות שורות

255 בנח תרומות פ"ז ומקבילותיה — למשנה א: וכן הסוגיה הארוכה באגדה שבסוף פ"א דקידושין למשנה יז (טו): — ראה ליברמן, שם, הערה 4: '... היתה גם בירוש' מכות, עליכל' פנים, הראשונים מביאים אותה דווקא מקידושין פ"א בנחן ילקוט מכירי, מ"ו: יח, וראה עוד יחסי תו"א, עמ' תעה, ומדרש הגדול, במדבר, עמ' רח.

256 בנח גזיר פ"ד, נג ע"א, שאין בה אלא בריתא קצרה בלבד (חוספתא מכות) — ואמנם סביר להניח, שמקומה גם בירוש' מכות (ראה לעיל, הערות 226–227).

257 כמדומני, שאין לכך אח ורע בירושלמי כולו (ראה, למשל, שבת פ"ט — עסיס, סוגיות מקבילות, עמ' 63–66, ושם, עמ' 24), ואפילו בפ"א–פ"ב של מסכת מכות, שיש בהם מקבילות מרובות יחסית (ראה עסיס, שם, עמ' 134) — עדיין לרובן הגדול של הסוגיות אין שום מקבילה. — והנה, ספ"ב מורכב כמעט כולו מסוגיות מקבילות בלבד (עסיס, שם, מס' 4–8) ואף אחת מהן לא נשמטה לא בכ"ל, לא בקטע בודאפסט וכנראה גם לא לפני הראשונים (ל'גר"ש' שכרף לא סעי'ד ראה להלן). [חלקו השני של סר' כ מורכב כמעט כולו מכרייתות, אגדות, סוגיות מקבילות שעיקרן במקום אחר, ורק מאמרים בודדים שעיקרם כאן — וכל זה באי-סדר גדול: אלא שתופעות כאלו מצורות בירושלמי גם במקומות אחרים.]

258 הר"ש ליברמן תחר על כך כמה וכמה פעמים בחיבוריו השונים — ראה ציוניו בהלכות הירושלמי, שם, וכן 'על הירושלמי', עמ' 34 בהערה, ותלמודה של קיסרין, ריש עמ' 6 (כ'מעט שאינו מצוי' — אבל ראה ההערה הבאה).

259 ובכר העירו על כך — ראה לאחרונה עסיס, סוגיות מקבילות, עמ' 8–12, הערה 32 (שרשם שם שלשים ושלוש סוגיות שלא הועתקו ליד המשנה המובאת בהן: אלא שבכרוב ציטו המדובר כמשניות מאותה מסכת עצמה, ואלו באמת לא הועתקו על-פי-רוב בה במסכת; ואילו באחרות המדובר במקבילות אפשריות בין מסכת נזיקין לשאר מסכתות הירושלמי, והרי זו בעיה בפני עצמה — ראה תלמודה של קיסרין, עמ' 4–5 — ובאלו יש להוסיף עליהן עוד [ראה בעת משיב מחקת, א, עמ' 93, הערה 163]: — אבל ראה שם מס' 7, 8, 17, וכן מס' 12 משנה מן המסכת שלנו, מסכת טהדרין' — כאן אוסיף רק עוד שתיים ממסכתין: שבתות ספ"ד, לה ע"ד — סנהדרין פ"ז מ"ח; וכתובות פ"ד, כח ע"ג — סנהדרין פ"ח מ"ד.

ציונים' במשניות וילנא ויפה עינים לפרק) יש בהן משנה מפרק ג דמכות. 260 (ד) הסוגיות היכפולות' נמתקו כולן דווקא במסכת מכות. ולא במקבילות — וכולן מבלי להותיר סימנים כלשהם, ולו גם גר"ש לפחות? 261 (ה) גם אם נניח, שכל הסוגיות הימקבילות' המוצעות אכן היו פעם גם בירוש' מכות 262 (ובכל שלימותן) — עדיין אין לנו תלמוד לרובו המכריע של הפרק הגדול הזה; 263 האם דווקא למשניות שאין להן מקבילות ושלא הובאו באקראי במקום אחד אין לירושלמי מה לומר עליהן? (ו) כמה וכמה סוגיות ארצישראליות — ובכליות — הנוגעות ישירות בפרק זה אין להן זכר בירושלמי ואף לא ב'מקבילות'. 264

ומאידך, אם באנו לבדוק את המרכיב השני של הפרק החסר, אח' כל הפרק. 265 המקורי שנשתמר בכ"י בודאפסט, מחברר שהוא עצמו מעורר תמיהות חמורות לא פחות. ההנחה. 266 שכאן נשתמרה 'הסוגיה' המקורית היחידה 267 לפרק גדול זה.

260 כגון קידושין פ"א (קרחת); כלאים ספ"ז (המתפה בכלאים); נזיר פ"ד (מלקות תורה — לעיל. הערה 256) — בחלק מן הסוגיות מדובר על משניות מקבילות. כגון פסחים פ"ז מ"א = מכות פ"ג מ"ג סיפא; נזיר פ"ז מ"ד (יחד עם סוגיות 'גר"ש' שבפ"ג) = מכות פ"ג מ"ז מ"ח. אבל גם במשניות מקבילות לא תמיד מצויה הסוגיה בירושלמי כשני המקומות, ואכמ"ל.

261 והרי דווקא כ"י הגניזה שמר במסכת מכות על הכפולות — בו נשתמרה גם הסוגיה באגדה בפ"ב שאצלנו נתקצרה ב'גר"ש' (לא סע"ד), ובו נמצא גם קטע האגדה בסוף מכות. אף-על-פי שבכתבי-יד אחרים נשמט משום שינושו כמדרשים — ואילו כל יתר הסוגיות ההלכתיות המקבילות המרובות לא השאירו שום עקבות שם ('גר"ש' או כד.). אף-על-פי שמדובר על כעשר סוגיות מפורזות בכל הירושלמי.

262 שהרי כמדומני כאף אחת מן עשר הסוגיות המוצעות שם אין סימנים מובהקים להנחה. שמקורן במסכת מכות דווקא; אף-על-פי שהדבר אפשרי בהתלס כרובן שאכן מקורן שם או שלפחות נמצאו גם שם (ראה, למשל, סוטה פ"ט, כג ע"ד: 'חמן תנינן יש תורש תלם אחד' וכו'; וכן בסוגיות למשניות מקבילות [לעיל, הערה 259]; — ואפילו כסוגיה כגון בלאים פ"ח [כצ"ל], לא ע"ב: המתפה בכלאים, ראה בכלי מכות כא ע"ב, השווה ר"ז פרנקל, מבה"י, לו ע"א) — אבל סוגיות מעין אלו מצויות בירושלמי גם לסדרים קרשים וטהרות (ראה מש"כ לע"ע סוגיות בבליות לזר"ט, עמ' 7).

263 שהרי רוב הסוגיות המוצעות הן בהלכות בודדות משורה ארוכה של הלכות המנויות בפרק זה של המשנה ועיקרן במסכתות אחרות (האוכל בכורים: השוכר עצם בפסח; נזיר שותה יין, מטמא למתים ומגלח; תורש בכלאי הברם) — ואילו גופי הלכות של פרק ג דמכות אין עליהם ולא כלום, כגון סדר מלקות (משניות י-יד!); חייבי כריתות שלקו (מט"ו); וכן הלכות שאין להן מקבילות במסכתות שיש עליהן ירושלמי, כגון: הקפה וגילוח, השורט על המת וכתובת קעקע (מ"ה-מ"ו), הנוטל אם על הבנים (מ"ד) ועוד.

264 כגון לאו הניתק לעשה (ביטלו/קיימו), לאו שאין בו מעשה ועוד. והרי לא מעט חומר ארצישראלי נמצא גם בבבלי של סרק זה.

265 כלשון הר"ש ליברמן שם וכן אפשטיין בתרביץ יז הג"ל: 'ירוש' מכות פ"ג שישנו עכשיו לפנינו בקטע זה שלם, ועוד. (ברשימה הביבליוגרפית שבתרכ"ך, כ [תשס"ט], עמ' יד: 'סוף מכות פ"ב ופ"ג כולר').

266 ורעה זו נתקבלה ללא עוררין מאז אפשטיין וליברמן (ראה ההערה הקודמת; וראה הערות 253, 280).

267 ראה לעיל, הערה 262.

ושהוא שמר 'באמת על כל הפיסקאות שאינן בירושלמי במקום אחר', אינה פשוטה כלל וכלל. קטע האגדה הקצר מוסב על ה'משנה' האחרונה של המסכת — 'ר' חנניה בן עקשיה אומר רצה המקום... ה' חפץ למען צדקו' וגו'. ה'סוגיה' מתחלקת לשניים: [א] דרשות על הכינוי 'המקום'; [ב] דרשה על הפסוק 'ה' חפץ' וגו'.²⁶⁸ וכבר כאן מתעוררות כמה ספקות: (א) ספק אם המשנה עצמה מקורית היא — ושמא אין זו אלא מן ההוספות האגריות המצויות במשנה בסופי מסכתות?²⁶⁹ (ב) החלק הראשון. [א]. אינו עוסק כלל במשנת מכות, אלא בכינוי 'המקום' — הרווח במשנה ובספרות התנאים²⁷⁰ — המחזר כאן, כרגיל, בשיטפא רלישנא; ואם כבר, מדוע דווקא כאן, ולא, למשל, בכרכות רפ"ה או בכל מקום אחר מתריסר המקומות שבהם הוא מופיע במשנה?²⁷¹ (ג) ואיך זה שדווקא 'סוגיה' זו לא נשתמרה באף אחת מן ה'מקבילות' ב'יררכו של הירושלמי'²⁷² (ד) אם אמנם כל הסוגיות הארוכות כולן נחקטעו בגלל מקבילותיהן, מדוע נשתמר דווקא קטע מפקפק זה ולא סמכו על מקבילותיו (בירושלמי או) במדרשים? (ראה להלן: 'מפני שהסוגיות היו ידועות ע"פ

268 ראה עוד להלן.

269 ראה אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 975-978 — ולא ירדתי לסוף דעתו, עיי"ש (וראה נוסח משנתו?) ה"ר"ף. — כל עניין ההוספות האגריות בסופי מסכתות המשנה טעון עוד בירור וליכון [ראה כעת "פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, חשניא, א, עמ' 443, ובהערות שם].

270 ראה אורבך, חז"ל, עמ' 53 ואילך (ודבריו נחקבלו מיד כעובדה, ראה ר"צ ורבלובסקי, בהקדמתו לקובץ מחקריו של מרמורשטיין, *The Doctrine of Merits*, New York 1968, p. xiii et n. 10. — להסתייגותו ואבחנותיו של "אפרתי, בראילן, יג [תשל"ו], עמ' 107 ואילך, לא מצאתי שום יסוד; — אכל כמה שנוגע לספרות האמוראים עדיין צ"ע, 'המקום' רוח יוחר בכתב"יד מאשר ברפוסים: בירושלמי רסוס ויניציאה הוא פשוט נעלם במקומות הרבה משום שבכ"ל נקוד עליו, והמדפים נולא המגיה — ראה משי"כ ס' ליברמן, עמ' 61, הערה 158] חשב כטעות שהוא נמחק! על מקצתם העיר כבר אפשטיין, חרבין, ו [תרצ"ה], עמ' 48, מבואות לסה"א, עמ' 350, הערה 65, שם, עמ' 430, הערה 6, ועוד: ראה גם שקלים פ"ה, מט ע"א, שורה 13, ככור שמים/ככדו של מקום חילוף א/כ?]. גם בכתב"יד טובים של הבבלי, כגון כריתות ה סע"א: הקב"ה — בקטע שכטר-סינגר 'המקום' (פעמים), וכאלה עוד. (ניקוד על שם השם, וביניהם גם על 'המקום', רגיל מאוד בכתב"יד מן הגניזה, וגם בקטעים בבליים מובהקים [ראה מה שציין במבואות לסה"א שם] — כגון בקטע ה"פ שפרסם גינצברג (גיאניקה, כ, עמ' 397 — השווה אפשטיין, *JQR*, IV [1914], p. 428 [מחקרים, א, עמ' 57]) מיבמות כג ע"א: וכ"ש אהובה וכו', ששון עמ' מו). — והוא נמצא גם במדרשים ובטקסטים אחרים בכתב"יד הטובים ובשרירים העתיקים שבגניזה, ואפשר אולי, שאין זה אלא עניין של מנהגי מעתיקים — ראה למשל י"ר פ"ל, מהדורת מרגליות, עמ' חרצ, שורה 4 ובח"ג שם, ובמקבילה שבפסדר"כ, ס' ולקחתם, מהדורות מנרלכוים, עמ' 13, וביה בפס"ד, כה"י פארמה ודרפסי; וכאלה עוד, ועצ"ע.

271 כמסכתות שיש עליהן ירושלמי — להוציא מסכתות אבות, עריות ומידות — ראה אורצ' לשון המשנה, עמ' 1571 (וכן סוטה ה: בכתב"יד הטובים: ראה גם: Ch. Albeck, *Unter-* suchungen über die Redaktion der Mishna, Berlin 1936, p. 71, n. 2. קיים ככלל בנוסחאות הטובות, כעיקר המשנה, 'הקב"ה' ליד 'המקום' — ראה מ' ברנמן, חרבין, גב [תשמ"ג], עמ' 206, הערה 26).

272 ליברמן ככמה וכמה מתיבורי (לעיל, הערה 258). ועיין לעיל, הערה 259 — וראה מחק"ת, א, עמ' 90 ואילך.

המדרשים': 273 (ה) החלק השני, [ב], 'א"ר אחא' וכו' — אינו מובן כלל מה הוא בא להוסיף על המשנה. האם רק את משחק המלים, המוזר במקצת, צדקו/צדק? 274 (ו) מאמרי אגדה שבקטע זה מובאים אצל כמה וכמה ראשונים, ואין איש (מלבד הנ"ל) המציין אותם בשם ירושלמי. 275

ואכן, בדיקת קטע האגדה עצמו — תוכנו וסגנונו — מגלה, שבאמת קשה מאוד להניח, שלפנינו שריד אחרון של תלמוד ירושלמי מקורי לסוף מסכת סנהדרין. כל ששת מאמרי האגדה שבקטע קצר זה מצויים כולם במקורות מדרשיים קלאסיים ידועים. ארבעה מחמשת מאמרי 'המקום' מצויים כבראשית רבה, 276 והחמישי נמצא במקבילה המורחבת שבפסיקתא רבתי, פרשת עשרת הדברות; 277 ואילו המאמר

273 ליברמן, תרכ"ז ה'נ"ל.

274 ראה להלן. הערה 278 — ועיין במפרשי המדרש שם (וראה גם ההערה הבאה).

275 לעצם הרעיון ולדרשת הפסוק ביש' מבראה מכלתא ור"י, פסחא, טז, עמ' 59, בשם ראב"ע (י) — במקבילות ליתא). 'הקב"ה מקום עולמו' מצוטט הרבה בספרות ימי הביניים (כמיוחד על ידי חכמי הקבלה — כעקבות ס' יצירה וס' הבהיר ס' יד?); אזכור כאן רק כמה מגדולי הראשונים: הערוך (ערך 'מקום'), ר' יהודה הברצלוני (פירוש ס' יצירה, עמ' 231), ר' אשר ב"ר שאול (ס' המנהגות, עמ' 144), הרמב"ם (אלבק, בר"ר, עמ' 778), ר' עזריאל (פירוש האגדות, עמ' 9), ר' יהודה ב"ר יקר (פירוש התפילות, ח"א, עמ' קיז), ערוגת הבשם (ח"א, עמ' 15, 205 ועוד), ר"י אלבו (ס' העקרים, אלבק שם) ועוד. גם בעל ילקוט המכיר — שהיה כידו ירוש' מכות כולל הקטע מפ"ב שאצלנו קוצר בגר"ש' — מביא את מרכיבי הקטע שלנו, אבל אינו מציין כלל לירושלמי (מקום/מעון — תה' צ ועוד; לגבור שהיה רוכב — חב"ג: ג' ר' אחא — יש' מב), ואילו את דרשת ר' יצחק בניסוח שלפנינו כנראה אין הוא מכיר (ראה תה' סח). [למקום/מעון ראה גם ר"א נ' עזרא בראש פירושו לאסתר — הר"ש אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 188].

[וראה כעת 'שריד חדש מספר מגילת סתרים' שהוציא לאור ש' עמנואל — ססה"י לרב מ' ברויאר, ירושלים תשנ"ב — עמ' 549; רבננים גאון בעל הירושלמי הגדול, הרגיל לציין בראש ובראשונה לתלמודא דבני מערבא, מביא את דרשת 'המקום' באריכות על-פי בר"ר ומציין לכמה מקבילותיה (כולל פס"ר!) — אבל ירוש' מכות מאן דבר שמיא!]

276 בר"ר פס"ת, אות ט, מהדורת אלבק, עמ' 77, והמקבילות שצינו שם (ראה עור להלן).

277 פס"ר פכ"א, מהדורת רמא"ש, קד ע"ב (ראה אורבך, חז"ל, עמ' 129, הערה 51 ובכל כתבי-היד: ס/טרא טיגא). — מקבילה ישירה זו לא צוינה משום-מה עליידי ליברמן בתרכ"ז ה'נ"ל — וכן גם לא בהלכות הירושלמי הנ"ל, ואף לא בר"ר שלהלן, וראה גם תרכ"ז, כו [תשי"ח], עמ' 187 — אף-על-פי שהיא כבר צוינה בבר"ר מהדורת תיאודור ואלבק הנ"ל; ליברמן ציין רק למדרש תהלים צ: י).

דרשה נוספת זו על 'סיני בקודש' בצורתה זו לא נמצאת כנראה אלא בפס"ר הנ"ל; גם לא מצאתיה מובאת עליידי מי מן המחברים [אבל ראה כעת רב נסים גאון הנ"ל בהערה 275] — מלבד מדרש הגדול שהעתיקה לרב' ה: ו (מהדורת פיש, עמ' קא-קב) בסופו של קטע ארוך מפס"ר הנ"ל. (את המשכה של הדרשה — שאותה הוא מעתיק כבר כח: יא [מהדורת מרגליות, עמ' תצט] — הוא מביא על-פי בר"ר הנ"ל. בעל-מדרש הגדול מעתיק כמעט את כל פרשת עשרת הדברות שבפס"ר [פ"ב-כד:!] בשמות ובדברים לסיווגין — מלבד קטעי מדרש שהוא מביא ממקורות מקבילים. פרשיות אחרות של פס"ר אין הוא מכיר! — ואנכ"ל).

דרשה זו כולה שבפס"ר הינה הרחבה ועיבוד לדרשה קרובה ודומה לה על הפסוק 'סיני בקודש' במדרש המקביל לעשרת הדברות (בחדש השלישי) שבפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מגדלברג, עמ' 219-221, אלא שלא שם, ולא במקבילות המדוברות, אין זכר לדרשת 'המקום' לפסוק זה:

האחרון של ר' אחא על הפסוק (יה' חפץ) מצוי כלשונו בויקרא רבה.²⁷⁸ שרשרת מאמרים זו מצויה כאן לפנינו בשינוי סדר ובעיבוד שלא נראה להיות מקורי כלל.²⁷⁹ לאור כל העובדות המתמיהות והשיקולים הללו, נראה שעלינו לעורר מחדש את שאלת קטע האגדה שבכ"י בודאפסט — האם אכן זהו תלמודו האיבודי²⁸⁰ של פ"ג דמכות או שמא אין כאן אלא תשלום ותחליף הבא להשלים את החסר בדרשות מעין

וכאמור, את הדרשה עצמה לא מצאתי בשום מקום אחר — מלבד אצל ר' יעקב ב"ר ששת (ראה להלן, הערה 282) בשם ירושלמי ובהעתקתו של בעל מדרש הגדול מפס"ר. [וכמדוימני שבעצם הדרשה יש בה משום חירוש, שהרי אף שהבינו 'קודש' מצוי בפייהם של חז"ל, כמדוימני שלא מצינו 'קודש' שבמקרא נדרש על הקב"ה — ראה ש' אש. הקב"ה, לידן 1957, עמ' 77, ועצ"ע.] פל"א, אות ח, מהדורת מרגליות, עמ' תשכו — בפזמון חזרו כמה פעמים שם, ראה חילופי-נוסח שם, עמ' תשכו-תשכט.

כנוסח הדרשה שלפנינו בירושלמי מכות כ"ה בדיוק בכ"י מינכן מס' 117 של ר"ד (! למען צדקו למען צדקך — עיי"ש); וראה מה שכתב הגר"ש ליברמן בהוספותיו לוי"ד [תשכ"ח:], עמ' תתפ ('). ומאמר ר' אחא נאמר בעיקרו למשנה זו, וכ"ה בירושלמי סוף מכות. נשמט לפנינו ונתגלה בגניזה... עיי"ש [וראה גם דב"ר, מהדורת ליברמן, עמ' 138]. — וראה אורכך, חז"ל, עמ' 132, הערה 83. [וראה כעת עלייתמר, סוף מכות, ריש טז ע"ב, ד"ה והנה כקטע.] השינוי הבולט בין נוסח הדרשה בירושלמי מכות לבין גיסוחו בבר"ר, בפס"ר ועוד הוא בחילוף השמות בין קטעי הדרשות השונים — אף-על-פי שגם כאן וגם שם חוזרים אותם השמות עצמם ובאותו הסדר (ר' הונא בשם ר' אחא, ר' יוסי בן חלפתא [בפס"ר, בכל כתב-היד, חסר ר' יוסי ב"ר ח' — אבל נראה שיש שם השמטה קדומה על-ידי הרומות: '... ואין [עולמו מקומו א"ר יוסי ב"ר ואין] וכו', עיי"ש; בכ"י נשמט ער לעולמו הבא, עיי"ש]; ר' יצחק [כר"פ יש להשלים את הדרשה כהצעת תיקנו של רמ"א, כ"ה בכל כתב-היד של הפס"ר (ראה להלן); להצעת תיקנו של ליברמן, הלכות הירושלמי, שם, הערה 12, אין יסור, בכל כתב-היד של האמונה והבטחון (כתריסר!)] א"ר יצחק בשם ר' יעקב — ואינו יודע מנין לו חוספת זו בשם] ור' אבא בן יוחנן [בפס"ר דפוס פראג: ר' יוחנן כלבד — אבל בכל כתב-היד של פס"ר (פארמה, קאזאנטנה וכהן) כבבר"ר: ר' אבא ב"ר] — אבל משום שהדרשה הראשונה (מפני מה) נמסרה כאן בסתם ודרשת 'סיני' הועברה לסוף, וזו כל השמות, ודרשת 'סיני' הסתמית שבפס"ר יוחסה כאן לר' יצחק, ולכאורה נראה, שהייתוס המקורי הוא זה שבבר"ר ושאר כל המקבילות (ראה אורכך, חז"ל, עמ' 55).

גם בניסוחן של הדרשות נראה לכאורה, שהמקור הוא בבר"ר ובמקבילותיה, ואילו כאן נוסחו הרבירים מחדש ניסוח אחיד (יכת'... לומר... — בעקבות 'לומר' הראשון — וגם בקטע האחרון, בצורה הבלתי-רגילה לדרשות 'לא מסתברה אלא... לומר... [והשווה ירוש' יכמות פ"ח, ט סע"ג ושי"ר פל"ב, או"ז, ועצ"ע]) וקצר, ואף מקוטע (כגון דרשת 'מעונה אלהי קרם', שבצורתה הנוכחית אין לה מובן של ממש, עיי"ש). על-כל-פנים, השינויים שבין מדרשי האגדה לירושלמי זה אינם כרגיל בשינויי מסורות מקוריים אלא כנראה בעיבוד מתיכנן ומכוון, ועצ"ע.

ראבידה זו נמצאה באמת, ואכן זוהי השבת אבירה: בהסכמתו הנלהבת של הרא"ש רחנטל, 'המורה', עמ' לג; 'וחכם עדיף מנביא' הנ"ל, 'לשונות סופרים', עמ' 318, הערה 18. — לעומת זה יש לציין, שקטע בודאפסט אכן גורס את הסוגיה שנתקצרה אצלנו ב'גר"ש' (סוף פ"ד) והוחזרה לנו בשלימותה על-ידי הגר"ש ליברמן על-ידי ילקוט המכיר; כתב-היד גם אישר את הצעתו לצירוף ושיחזור הקטע (כר"כ) שהיה בסוף המסכת בתלמודם של כמה חכמים — אבל אין זה מלמד כלל על מהותו ומקוריותו של 'תלמוד' זה לפרק ג דמכות.

סיום המסכת? ואכן, נראה לי שהקטע שנשתמר בקטע הגניזה אינו ירושלמי מקורי כלל, אלא השלמה והעתקה מאוחרת יחסית, בדומה להעתקות שבסופי מסכתות נידה ואחרות.²⁸¹ המעתיק העתיק שני קטעי מדרש²⁸² מן המדרשים המוכרים לו היטב ממקורם, לימשה האגדית שבסוף המסכת,²⁸³ שתלמודה היה חסר כבר מקדמת דנה.

281 אינני יודע אם ירושלמי מכות השתמש כסס"ר רווקא, והשינויים ביניהם הם מעשה ידיו של בעל ירושלמי זה, או שמא היתה לפניו דרשה זו גם במקום אחר, אולי כבר כניסוח שלפניו — על-כל-פנים, אין כאן שום דרשה חדשה אלא עיבוד מרעת של דרשות אמוראיות מקוריות וירועות, ועצ"ע. (הגר"ש ליברמן — הלכות הירושלמי הנ"ל, הערה 13 — סבור, שניסוח הירושלמי נראה יותר מקורי בגלל הביטוי 'הסוס סוכל' לעומת 'הסוס טפל'; אבל אפשר שכך היה כבר במקורות, על-כל-פנים, אין בכך משום הכרע, עיי"ש. [אגב, בכמה מן המקבילות גם 'עולמו טפל לו וכו' — והשווה וי"ר פ"ד, אות ח, עמ' צו: ... והקב"ה סוכל את עולמו...], שבכך ציין לו הגר"ש ליברמן בתרכ"ץ ה'נ"ל, וראה גם ליברמן, תרכ"ץ, כו [תשי"ח], עמ' 186.)

282 ונראה שכך היה — קטע בודד בסוף המסכת, לאחר פרק ב — גם בטופס הירושלמי של ר' יעקב ב"ר ששת (לעיל, הערות 246–247) כמחצית הראשונה של המאה הי"ג. של הרשב"ץ במחצית השנייה של המאה הי"ד ושל ר' יששכר בער משברשין כעבור כמאתיים שנים נוספות. אבל בעוד שאצל השניים הראשונים לא ברור כלל אם היו לפנייהם בירושלמי כאן גם קטעים נוספים ('בירושלמי', 'בירוש' בסוף מס' מכות), ברור מניסוחו של כעל מתנות כהונה, שלא היה לפניו אלא קטע קצר זה בלבד בסוף פרק ב (! 'סוף פרק אלו הן הגולין' — ראה לעיל, הערה 224). קטע בודאפסט קדום לכל העדים הללו כנראה בהרבה (?) כך נראה מן הכתב ומן הכתיב), וככל הנראה זו מסורת ארוכה של השלמה לסוף מסכת מכות החסרה, אבל כנראה לא היחידה (שהרי מן הראשונים המרובים המזכירים דרשות 'המקום' — ראה לעיל, הערה 275 — מצינים למדרשים, ולא לירושלמי).

283 אבל היות שההשלמה נראית להיות קדומה (ראה ההערות לעיל) מתברר, שהפרק החסר בסוף סנהדרין חסר היה כנראה כבר מקדמת דנה, ולא נוכל לקבוע לכך זמן כלשהו במרוצת התקופה הארוכה מאוד שבין סוף המאה הר' ועד למאה ה'ט' (?) (ראה להלן). — כבר לסני 'סופרים' קדמונים מעתיקי מסכת מכות לא היה תלמוד לפרק זה, כשם שלא היה לפני ראשוני ראשונים (וכשם שלא היה לפנייהם סוף מסכת שבת וכנראה לא מסכת נידה פרקים ד–י), והם הוסיפו והשלימו בסוף המסכת המקוטעת מן המדרשים הידועים גם להם וגם לנו. ואעיר כאן בדרך-אגב, שגם בליקוטי ירושלמי שבכ"י אוקספורד (1267, עמ' 214b) נמצא: 'איתא בירושלמי טוב וישר ה' > — ? < שאלו לתורה... לבואה... לדור... לחכמה... לקב"ה...' — כמו בקטע גניזה בודאפסט, בפירוש ס' יצירה לברצלוני ובס' האמונה והבטחון ועוד (ליברמן, הלכות הירושלמי, שם, הערה 7 והנ"ש, עיי"ש [נראה שכתר, *Some Aspects*, I, n. 294, p. 1, ושערי תורת ארץ-ישראל, כאן]). אלא שכמדומני שכל העניין טעון עוד בירור (היחס המדויק בין המקבילות; ראה גם מדרש הגדול ויקרא, עמ' קא, 'א"ר ברכיה וכו?'); גם לפני הר"ח (יא ע"א) היה חסר 'דור', והסדר הוא: 'חכמה... נבואה... וכו' (כמו בירושלמי שלנו — אלא שאצלנו נשמט על-ידי הדומות 'תורה' — ובאמת קשה להכריע לפעמים מהיכן מצוטטים הראשונים — ראה, למשל, פירוש האגרות לר' עזריאל, עמ' 111, חיבור התשובה למאירי, עמ' 252, ועוד). — אבל הקטע כולו כמות שהוא לפנינו, קשה: הפסוק 'טוב וישר מובא כאן לכאורה בגלל הדרשה: ... על כן יורה חטאים בדרך', שמצווה להראות לרוצח בשגנה את הדרך לעיר מקלט (ראה פ"מ ובבלי י' רע"ב, משנת ר' אליעזר, עמ' 168–169, ותנחומא בוכר, מסעי, ח, והנ"ש), שהיא חסרה כאן, ואילו הדרשה 'דרך תשובה' (ראה מ"ת כה: י: 'שהוא מורה דרך' 'שנתן לרצחנים', עיי"ש) חוזרת אצלנו פעמיים, ועצ"ע.

ואם אמנם כך, הרי גם הקטע היחיד שעלה מן הגניזה למסכת מכות (סוף סנהדרין) גם הוא בא ומצטרף לעדותם של יתר כל כתבי-היד (כ"י לידן וכתבי-היד שממנו הועתק ושעל-פיהם הוגה) ולעדותם של שאר כל הראשונים (למן המאה ה"א ואילך) — לפיהן כבר מקדמת דנה לא היה כנמצא תלמוד ירושלמי למסכת סנהדרין אלא על י"ג פרקים בלבד, אבל לא לפרק האחרון (פ"ג דמכות).²⁸⁴

284 ובאשר ל"הלכתא רבתי" המוכא אצל כמה מן הראשונים, ואצל אחרים, כשם ירושלמי סוף סנהדרין וכדומה, שהרבו להצביע עליו מאז החיר"א (ראה ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' סח והנ"ש — וכן אפשטיין, תרכ"ז, [תש"ן], עמ' 136, ומבואות סה"א, עמ' 324–325; ורוזנטל, לשונות סופרים, עמ' 319, הערה 184) — הדברים עדיין לא נתבררו כל-צורךם, ועדיין צ"ע מה הן ההלכתא רבתי (ליברמן, שם), וספק גדול, אם אמנם "הלכתא רבתי" זו ירושלמי ממש הוא (רוזנטל, שם) והכוונה כמובן ל"הלכתא רבתי" בהקשר לירושלמי, ולא להלכתא רבתי שהוא הרי"ף (ראה לאחרונה אברמסון, ספר יוכל של סיני, תשמ"ו, עמ' כה) או מפרשיו וכיו"ב — ולא כליברמן, תשלום תוספתא, עמ' 26; החיבור שאותו ראה ב"מ לרין, אוצה"ג, ברכות, עמ' 24, אינו אלא האגמתי לב"ב שם, מהדורת י' לזין, עמ' 2232.)). ואף-על-פי-כן הולך ומתברר יותר ויותר, שיש קשר הדוק למדי בין הדברים, ורוב הציטאטות הללו תחרות כנראה לכית-מרשו של הרי"ף הזקן ותלמידיו, ולתוספותיהם למסכת קידושין, תוספות ר"י הזקן לקידושין, שאליהן ציין לראשונה החיר"א, מצויות כעת בידנו במהדורות של הרב בלוי, שהדפיסן מכ"י החיד"א (ע"ש ר' שמואל ב"ר יצחק — שיטת הקדמונים לקידושין, נדפדוק תשל" — אבל ראה אורבך, בעלי התוספות², עמ' 248), וז"ל: "ובירושלמי בהלכתא רבתי הכתיבה אחר מס' ע"ז גר' רב אמר לא התירו כה אלא ביאה ראשונה ר' יוחנן אמר לא ביאה ראשונה ולא ביאה שניה אלא אחר כל המעשים"; ודרכו כנראה גם לתוס' ד"י שירליאון, שבשמו מביא תלמידו המובהק הסמ"ג קטע אחר, סמוך לקטע הנ"ל (עשין עה: "ובירושלמי בהלכות רבתי ראה מורי רבינו יהודה שר' יוחנן חולק עליו ואומר שאין שום מקום קולט' וכו' — ראה להלן; ובמקום אחר את הקטע הנ"ל עצמו, עשין קכב: "בירושלמי טבח [ואין לתקן]! — ראה להלן) בשם שמואל אמר לא הותרו כיפת תואר' וכו'; ומעין זה גם בתוס' הרא"ש שם: "ובירושלמי פליגי בה אמוראי בהלכתא רבתי הכתובה אחר מסכת ע"ז והכי איתא התם רב אמר לא התירו בה... ר' יוחנן שלח' וכו' (כ"ה במהדורת וילנא על-פי כתב-יד, ולא כבדפוס ראשון שממנו ציטט הרא"ש ליברמן, וכ"ה בתוס' הרא"ש לסנהדרין כא ע"א, ד"ה ואי ס"ד), ואילו הרמב"ן הכותב בחי' קידושין שלו: "ומורי נר"ו הראה לי מחלוקת זה בירושלמי דגרסינן התם בפרק בחרא דסנהדרין רבי יוחנן שלח' וכו', והמבוכן כנראה לרכו ר' יהודה בר' קר, תלמידו של הרישב"א (י' השוה חי' ביב קיג סע"ב, ד"ה ודאמרין: "ומורי נר"ו הראה לי כריני [?] מה שאמרו בה בירושלמי כמס' סנהדרין [פ"א, יח ע"ג] על הא דתנן יעמדו שנים וכו' — ראה לע"ע מה שצינתי מחק"ת, א, הערה 9, סד"ה ובאשר; וראה רמב"ן על התורה, דב' כא: יג: אבל ראיתי בירוש' כמס' סנהדרין ר' יוחנן שלח' וכו'); ודרכו אצל תלמידו הרישב"א בחי' קידושין שלו שם: "ורבי יצחק תצ"ל [?] מצא בירוש' שזה מחלוקת של אמוראין דגרסינן התם בפרק בחרא דסנהדרין ר' יוחנן שלח' וכו' (פרק בחרא) גם אצל תלמידו הרישב"א, מהדורת מוסד הרב קוק, ולא כבדפ"ר) — רבו של הרמב"ן, הבקי הגדול בירושלמי, הראה לו את שראה הרי"ף הזקן ב"הלכתא רבתי" בירוש' סוף סנהדרין (מכות ס"ב), כמות שהוא נמצא גם לפנינו, ולכן אצל אחרים כשם "הלכתא רבתי הכתובה אחר מס' ע"ז ואצל אחרים בשם ירושלמי פרק בחרא דסנהדרין" — ומכאן גם ההבדלים בנוסח, עיי"ש, ודרכם אצל כמה וכמה ראשונים אחרים כאחד משני ציונים אלה (כגון תוספות טוך לקידושין: "ובידו" בהלכתא רבתי הכתובה אחר מסכת ע"א" — ואילו המאיר שם: "ובתלמוד המערב כאחרון של סנהדרין"; ואילו אצל אחרים כציון הסתמי: "ירושלמי" — כתוס' שלנו שם, הגה"מ רפ"ח דהל' מלכים, חי' הר"ן לסנהדרין כא ע"א ועוד, בתוס' שלנו לסנהדרין, שם, הנוסח קרוב יותר לסמ"ג, עיי"ש).

ונראה, ואף סביר ביותר להניח, שבזמן עריכתו וחתימתו הסופית שלם יצא התלמוד הירושלמי מירי עורכו האחרונים — כפי שהוא נלמד בישיבות אמוראי

וככל הנראה כהלכתא רבתי שאתר מסכת ע"ז היתה כלן? הסוגיה של מכות פ"ב, שהרי הסמ"ג מביא את שני המאמרים הסמוכים בשם ירושלמי — האחד כמפורש בשם 'הלכתא רבתי' והאחר 'בירושלמי טב[ו]ח בשם שמואל אומר' וכו' והוא בנוסח הקרוב מאוד לנוסח מדרש שמואל, כה: ג (עיי"ש, כפי שהעיר כבר בעל תועפות ראם ליראים, ס"כ, עמ' 32, הערה יב; ואין זה לא ידוש' שבתי' בהעתקתו של מהריק"ו ולא 'מבתי' כהצעתו של החיד"א ככרכ"ו, אבה"ע, ס"י, יג, ס"ק ד — וראה אהצו"י, שבת, עמ' 166, ואפשטיין, תרכ"ז הני"ל, עמ' 131, הערה 1 [מבואות לסה"א, עמ' 325, הערה 228]), ואכן, כפירוש (אשכנזי) לפיט (ישימיני אותיות) מצטט גם את סוף הסוגיה שם מאותו מקור: 'בירושלמי בהלכתא [רבתי] הכתובה אחר מסכת ע"ז א"ר שמואל בשם ר' יוחנן כל מקום שני דיבור חידוש הוא... חידוש כו מצות מילה שני ואתה את כרית' תשמור' (כ"י פארמה 541, עמ' 257 — אני מודה למר ש' עמנואל שהפנה תשומת-לבי לכתב-יד זה, ואולי אפשר גם שפ"ב רמכות ו'הלכתא רבתי' נתקצרו והושלמו בכתב-היד השונים זה מזה? ועצ"ע. — אלא שכעת לכאורה אינן יודע כבר כבטחון גמור אם אמנם כל הקטע הסתמי שבקטע גניזה זה [=ילק"מ, ישע', עמ' 74: 'ירושלמי' סתם — עיי"ש], הבא להשלים את ה'גדר' שלנו, מקורו באמת כאן במכות או שמא אינו אלא העתקה מ'הלכתא רבתי' הכתובה אחר מ"מ ע"ז? — ולכאורה אפשר היה להסתייע בצורות הלשון הבלתי-רגילות שבקטע, עיי"ש — כגון: '... אלא אף הוא נא' לו דבר מה שלא נא' למשה... — ראה מ"ע פרידמן, סירא, א (תשמ"ה), עמ' 61, והנ"ש. אלא שבאן בא כנראה 'דבר' בעקבות הדרשה: 'דיבור', 'ידבר', 'דבר', עיי"ש [וראה בכלי כאן יא רע"א] ועצ"ע. על-כל-פנים, הרי"ח בפירושו למכות הביא כמה קטעים מן הסוגיה שלנו כאן: את תחילתה ברף יב ע"א ואת המשכה [אני תפילתין] בפירושו לרף יא ע"א).

וכנראה צדק אפשטיין (תרכ"ז ומבואות לסה"א הני"ל; וראה ליכרמן, הלכות הירושלמי הני"ל) שקשר בין 'הלכתא רבתי' הכתובה לאחר מסכת ע"ז לבין קטעי מצוות בני נח שאוחס מביא בעל מתנות כהונה מן 'ירוש' רע"ו ס' השוכר' (ראה תוספתא שם, פ"ח [ט] ה"ד-ה"ח, סוף המסכת), — ואפשר אולי, שגם מה שמביא הרמב"ן בפירושו על התורה [כר' לר"ג — ראה ר"ז רכינוכיץ, 'ירושלים' של לונץ, ז, עמ' 171]: 'ובירושלמי אמרו כרינין של נח' וכו' (עיי"ש — והשווה תוספתא שם, ה"ה) לקוח אף הוא מקובץ הלכות זה ואלא אמנם כך, אפשר כבר אולי שגם מה שמביא בעל יחסי חורא (ערך יר' חננא בר פפא, מהדורת מיימון, עמ' שעז) גם הוא לקוח משם, וז"ל: 'ואני הסודר מצאתי כס"א רכלאי' [ה"ו, כג רע"ב] ובסנהדרין פ"א [פרק אחרון]?! — עיי"ש הערת המהדיר! ירושלמי... דה"ג התם מניין שאין מרכיבין עץ סרק על גבי עץ מאכל... משום חוקים שחקקתי לאדם הראשון [כצ"ל גם לפנינו — וכבר הגיה כן מדעתו הר"ש הורוביץ, *MGJW*, XLV (1901), p. 322, וחכם עדיף וכו']... אין בציור אלא בהוצאה' (ועיין תוספתא שם, סוף המסכת: 'י"א אומר אף על הכלאים מותר לבן נח... אסור להרביע ולהרכיב אילנות')?!

ואף-על-פי ש'עדיין צ"ע מה הן ההלכתא רבתי' (במחזור ויטרי, עמ' 323, צ"ל: בהיכלות רבתי, עיי"ש), כבר צעדנו צעד גדול למרי מאז שהן הוזכרו לראשונה בספרות המחקר לפני כשישים שנה (ראה הגר"ש ליכרמן, קרית ספר, ט [תרצ"ב], עמ' 551), ונראה יותר ויותר, שאכן ספק גדול אם אמנם... ירושלמי ממש הוא! (הצעת פירושו החריף של הרא"ש רוזנטל לבר"ר שם בפנים עצמ"ג, עיי"ש) — ככל הנראה שגם כאן מדובר כמעין 'הוספות' וליקוטין הרגילים בכתב-יד הירושלמי בסיומי מסכתות וסדרים, ואכן, לא בכדי מקפידים כל הראשונים לציין במדויק: 'הלכתא רבתי' הכתובה אחר מסכת עבודה זרה' (ולא בסוף מסכת ע"ז; ובאמת, בעל הרקח, ס"י רנח, מצטט בלשון 'בירושלמי בשילהי ע"ז סכין חותכו' וכו' את מה שנמצא לפנינו בסוף המסכת ממש, [על-כל-פנים, לא מצאתי יסור של ממש להנחה שכירוש' פ"ה רע"ז חסר הרבה כפוסים] — ליכרמן, תרכ"ז, ב [תרצ"א], עמ' 114, וראה תיאודור, בריר, עמ' 149,

ארץ-ישראל²⁸⁵ — אבל היום אין אנו מסוגלים עוד אלא לשער מה עלה בגורלם של הפרקים החסרים במשך התקופה הארוכה מאוד שחלפה מאז. נראה ברור, שהחלקים ה'חסרים' בירושלמי²⁸⁶ חסרים היו בו מקדמת דנה — לפחות מאז שאנו מסוגלים לעקוב אחרי גורלו של תלמוד זה, אלא שבסך-הכול אין זה הרבה. רובה הגדול של התקופה הארוכה הזאת, למן חתימתו של הירושלמי במחצית השנייה של המאה הרביעית²⁸⁷ ועד לזמן העתקתו של כ"י לייזן במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה²⁸⁸, עלום וחתום בפנינו כמעט לחלוטין: במשך כל הזמן הארוך של כשש מאות שנה — עד לקראת סוף המאה ה' — אין לנו כמעט שום ידיעות של ממש על גורלו של תלמוד זה, ואין ביכולתנו להעלות דבר של ממש מתהום הנשייה²⁸⁹; כמעט כל ידיעותינו על הירושלמי שיש בהן ממש מתרכזות ומצטמצמות לתקופה קצרה יחסית — כשלוש מאות שנה שבין סוף המאה ה' ועד לשנות השמונים של המאה ה"ג²⁹⁰. ידיעותינו על מצב הירושלמי בתפוצות ישראל השונות בתקופה אחרונה זו טובות בהחלט, ואנו מסוגלים בהחלט לקבוע שאכן היה הירושלמי שלהם דומה מאוד לירושלמי שלנו אשר בכ"י לייזן ומשם בדפוס ויניציאה. במשך מאה וחמישים השנים האחרונות השתנו האופקים שלנו — הם נפתחו לאורך, לרוחב ולעומק — וכושר הראייה שלנו השתפר לאין ערוך: הכרתנו את הירושלמי עצמו וידיעותינו על-אודות הספרות הרכנית של ימי הביניים השתנו כאופן יסודי, ומשום

לשורה 6. והנ"ש); ואילו האחרים 'פרק בחרא דסנהדרין', דהיינו, פ"ב רמכות ולא פרק ג, הפרק האחרון במשנה — משום שאכן זה היה 'פרק בחרא' שלהם. [מדוע דווקא אחר מסכת ע"ז? — האם משום שזה היה סוף הסדר וסוף הירושלמי (??) — ראה לעיל, הערות 11, 251], ושם היו המסכתות הקטועות (הקטנות — 'דבת'): שני פרקי מכות ושלושה פרקי נידה ואולי גם ליקוטים נוספים? או פשוט בגלל הלכות בני נח נספחו לשם סוגיות נוספות שיש להן קשרים לנושא — כגון פ"ג דמכות?]

285 אין ספק, שבישיבות אמוראי ארץ-ישראל נלמדו כל ששת סדרי המשנה, על כל מסכתותיהם (ראה לעיל, הערה 38) ופרקיהם. בתלמוד הירושלמי — שלא כבבבלי: — אין להבחין כשום יחס מיוחד כלפי הסדרים השונים (ראה סוגיות בבליה לזוט"ט שלי, עמ' 75, 8, 279 ואילך) — ובאמת מצרי, בשני התלמודים, תומר ארץ-ישראלי מקורי לא מעט גם לסדרים קדשים וטהרות וגם לפרקים החסרים, וכאמור, השאלה היא רק אם כל החומר המרובה הזה הגיע אי-פעם לידי עריכה תיסוח סופי במסגרת הירושלמי שלנו (לעיל שם). ואם כלפי הסדרים החסרים עדיין פתוחה השאלה מחי 'נשתכח מהם סדר קדשים כולו ותלמוד סדר טהרות כולו' — לפני או אחרי עריכתם וניסוחם הסופי — הרי כלפי הפרקים החסרים סביר מאוד להניח שאכן הם אבדו בשלב משלבי המסירה המאוחרים יותר, אבל על-כל-פנים עוד לפני סוף תקופת הגאונים (ראה עוד להלן).

286 סדרים (לעיל, הערה 4) ופרקים.

287 ראה מש"ב מחק"ת, א, עמ' 100 ואילך.

288 שנת 'חמשת אלפים וחשעה וארבעים לבריאת עולם' — כמפורש בקולופון של כתב-היד. על הירושלמי בתקופת הגאונים ראה לע"ע מה שרמזתי בס' ליברמן, עמ' 18, הערה 37; אני מקוה לחזור ולדון בנושא בהרחבה בהורמנות אחרת. כאן אוסיף רק בקצרה, שבסך-הכול מצוי בידנו היום חומר לא מעט מסוף תקופת הגאונים — אבל בכל אלה אין ולא כלום מן החלקים החסרים בירושלמי שלנו (ראה גם מחק"ת, א, עמ' 127, הערה 4).

290 דהיינו, למן סוף תקופת הגאונים ועד לזמן כתיבתו של כ"י לייזן.

כך נעשו הבנתנו והערכתנו מאוזנות ושקולות הרבה יותר. וכל זאת כמובן בראש ובראשונה בזכות רבותינו גדולי חוקרי הירושלמי שאת דבריהם אנו מבקרים. לא כל מה שנחשב עוד כמאה הקודמת לידיעה מעניינת וסבירה, הראויה לפחות לבריקה ולשיקול, ראוי לכך גם היום. ראינו, שכל הידיעות המעניינות והסבירות שצוינו בעבר לעניין הפרקים החסרים שוב אינן עומדות בפני הביקורת²⁹¹ — ולכן, אין לנו שום סיבה לסטות מן התמונה הכללית העולה באופן ברור למדי ממכלול ידיעותינו האחרות.²⁹²

אלא שפרשה קטנה זו — פרשת חסרונם של כמה פרקים מן הירושלמי²⁹³ — לא רק ללמד על עצמה היא באה;²⁹⁴ היא חייבת ללמד ולהשפיע על מכלול שיקולינו

291 אין גם לשכוח, שבמאה הקודמת נחזו ההשערות, ההערכות והציפיות הללו משמעות למיניהן (ראה לעיל, הערה 8, ולהלן, הערה 300) — ולא כל יריעה חדשה כשהיא עמדה בפני עצמה, על רקע אוריה זו ועל יסוד ההנחה שיחסורי מחסר חלמודא רבני מערבא, יש להתייחס אליה ברצינות גם היום.

292 על העובדה הזאת, ועל המתחייב ממנה במלוא משמעותה, אני מרחיב את הריכוז בהקשר אחר.
293 סך-הכול תריסר פרקים מתוך שלוש מאות ושלשה פרקי ל"ו מסכתות המשנה שיש עליהן ירושלמי. [לכאורה היה נדמה, שירושלמי מסכת מכות ומסכת גירה (2), שמצבן הקטוע הן קטנות חסרות ביותר, אפשר אולי שלא הועתקו כלל ככמה טופסי ירושלמי ולא היו מצויות אצל כמה מן הראשונים? — כך היה נראה לכאורה, למשל, אצל הרמב"ן ותלמידיו, שכל מובאותיהם מירוש' גירה באו להם מכלי שני (לעיל, הערה 168; ולמסכת מכות: 'ומורי גירי' הראה לי... פרק בתרא דסנהדרין' — לעיל, הערות 221–223); וראה גם ריטב"א, שו"ת, סי' נב: '... ירוש' שכתב רבי' אלפסי ו"ל בפ"ק דמס' מכות' וכו', והשווה חידושי למכות ז ע"א, 'ומייתי לה היראף ו"ל', וכאלה עוד], ואמנם אצל כמה מן המחברים שברך-כלל רגילים בירושלמי, אין כלל מובאות (ישירות) מן המסכתות מכות וגירה — וכן לא במדרש הגדול (במדרב, עמ' תקפח, מקורו כנראה במדרש שמואל, עיי"ש; לירקא, עמ' קא, ראה באן להלן); לא ב'קונטרס האחרון' של הילקוט (שיש בו כמעט מכל שאר מסכתות הירושלמי; וכנראה גם לא ב'ילקוט עצמו' — הקטע שביחוקאל, רמז שנח, מקורו כנראה בפסדרי"ב, שובה, מהדורת מנדלבוים, עמ' 244, ולא בירוש' מכות ספ"ב, עיי"ש; וכך כנראה גם במדרש הגדול וירקא הג'ל — וראה גם לעיל, הערה 283); לא בערוך (שיש בו כמעט מכל מסכתות הירושלמי האחרות); ולא אצל כמה גדולי הראשונים. — והענין טעון עוד בדיקה.
ואפשר אולי, שבגלל קטוען של המסכתות הללו או שהן לא נעתקו כלל או שהן הועתקו בסוף הירושלמי כולו (?) ראה לעיל, הערות 11, 251; בסוף מסכת ע"ז? — ראה סוף הערה 284 — או בסוף מסכת הוריות? — ראה גם יחסי תרי"א, סוף עמ' תפד 'ניכס' אחרון' — של הירושלמי כולו? — ולא נראה!} — ועוד צ"ע.

294 וכמה הלכאמא גברותא איבא למשמע מן המסקנות העולות גם מכאן — ובראש ובראשונה בכל הנוגע לתולדות ולטיב נוסח הירושלמי שלנו, שהרי אם אמנם פרקי הירושלמי החסרים אכן אבדו רק בשלבים מאוחרים יחסית, וככל זאת לא הותירו כבר שום עקבות לא בכתבי-היד הקדומים ביותר ולא אצל גאונים וראשונים — הרי זה מלמד שוב באופן ברור את מה שהסתמן לנו כבר מכיוונים שונים (ראה לעיל, עמ' 226 והערה 34 שם); נוסח הירושלמי שלנו ושל הראשונים, על גיותי כחכייהיך השונים ועם כל שינוייהם וחילופיהם (ראה להלן, הערה 300), הם כולם באים ומשתלשלים כנראה מאב משותף אחד. הירושלמי נמסר כנראה מסוף תקופת הגאונים רק דרך צינור אחד ובקילוח רק ביותר, שממנו הוא נפרץ בכל תפוצות ישראל — ומה שהיה חסר בו חסר אצל כולם (ראה לרמית בעלמא מ' עסיס, תרכ"ז, מו [חש"ל], עמ' 38 — והשווה משי"כ בסי' ליברמן, עמ' 25, הערה 91 [ודאה כעת משי"כ הרא"ש רוזנטל בספרי

והערכותינו בכל הנוגע לתלמוד הירושלמי — כמצב ידיעותינו היום אין עוד לצפות להפתעות מרעישות²⁹⁵ שאינן עולות בקנה אחד עם כל הידוע לנו. כל ידיעה הבאה לכאורה להוציא מחזקת תפיסותינו והערכותינו המבוססות למדי, חייבת להיבדק לגופה שבעתיים, שהרי אין אנו פועלים עוד בחלל ריק שבו כמעט הכול אפשרי. ידיעותינו על גורלו של הירושלמי למן המאה ה"א ואילך טובות ומבוססות למדי; מצוי בידנו חומר מרובה,²⁹⁶ המאפשר מעקב טוב למדי אחרי התהליכים הנוגעים לתולדות המסירה של הירושלמי למן סוף תקופת הגאונים.²⁹⁷ למרות כל הספקות והבעיות המרובות שנותרו עדיין פתוחות, ולמרות כל השינויים והגיוונים, העלויות והירידות, במעמדו של הירושלמי וביחס אליו (פרשיות מעניינות כשלעצמן²⁹⁸), הירושלמי עצמו — היקפו ומצבו הטקסטואלי הבסיסי — כבר לא חלו בו שינויים משמעותיים בתקופה זו. בוודאי שיש בירושלמי בעיות טקסטואליות חמורות ביותר, ומצויים בו (בכתבי־יד ובנוסחאות הראשונים²⁹⁹) הרבה מאוד חילופי־נוסחאות חשובים ביותר לגופם — טעויות העתקה, השמטות של מלים, של שורות ואף של קטעי סוגיות³⁰⁰ — אבל מכאן ועד לנסיגות להשלמת היחסר, בהיקף גדול יותר המרחק הוא גדול מאוד.

לרב בריאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 571–572. — להערה 2 שם ראה משיכ מחקית, א. עמ' 125. מסורות־נוסח בעלות מסורת ייחודית ושונה (יורסיה: אחרת) שנשתמרו עוד בספרות אמוראי ארץ־ישראל (ירושלמי/ידוש' נויקי/מדרשים ועוד ועוד), נשתמרו רק סתחן למסגרת מסורת נוסח הירושלמי שלנו. ככל הנראה היו ל'יורסיות' הללו עוד מהלכים בארץ־ישראל כמשך זמן ממושך למדי, אבל גם אלה אבדו במרוצת התקופה הארוכה שבין תקופת האמוראים לראשית תפוצתו של הירושלמי, ולא הותירו לנו אלא רישומים מעטים בלבד. — אלא שעניין גדול וחשוב זה טעון טיפול יסודי ומקיף שאכ"ם (ראה לע"ע מחקית, א. עמ' 92, הערה 160, ד"ה כאן אע"ר).

295 הכוונה כמוכן בראש ובראשונה לספרות הרבנית של ימי־הביניים, ששרידה — שברופס ובכתבי־יד — נברקו ונחרשו ברורות האחרונים; וגם כשרידי כתבי־יד הירושלמי אין כנראה לצפות עוד להפתעות מרעישות. אלא שכבר למדנו, שתמיד יכולות עוד לקרות הסתעות בלתי־צפויות, אם בדמות גילוי שרידים ארכיאולוגיים־ספרותיים, ואם בצורת מגילות 'גנוזות' עתיקות (ראה תרביץ, מג [תשל"ד], עמ' 88 ואילך; ושם, גט [תש"ן], עמ' 11 ואילך). — אלא שבינתיים אין לנו אלא מה שעינינו רואות.

296 ראה לעיל, הערות 34, 39; ומעל לכל, הרי היום מצויים בידנו ממצאים וערי־נוסח מזרחיים קדומים ומעולים.

297 ראה לעיל, הערה 289.

298 ראה להלן, הערה 300.

299 ואל לנו לשכוח, שבסופו של דבר, למרות כל שרידי כתבי־יד המרובים והכמות העצומה של מובאות הראשונים שנאספו בידנו — עדיין אנו תלויים ברובו הגדול של הירושלמי באותו כתבי־יד בודד המשוכשך ומוטעה עד מאוד, שממנו הוא נדפס, והרי גם יתר כל הערים (כתבי־יד וראשונים) תלויים בעיקרם כאותה מסורת מאוחרת, שהגיעה אלינו כנראה דרך אותו צינור אחד (לעיל, הערה 294).

300 בוודאי שלא עולה על רעתי להמעיט בחשיבותן העצומה של הנוסחאות הישרדות והשלמת ההשמטות העולות מכתבי־יד הירושלמי ומספרות הראשונים — אלא שיש לשמור על פרופורציה ראייה, ואין לערער לחלוטין את הבטחתן בטיב הטקסט שבידנו (ראה לעיל, הערה 6). אין כל ספק, שמרובים מאוד בירושלמי השינויים, החילופים וההשמטות העולים מעדויות

את בעיית חסרונן של יחידות גדולות מן הירושלמי שלנו (סדרים ופרקים), כמו את כל בעיות היסוד של תהליכי 'עריכה אחרונה' וראשית 'תולדות המסירה' של

הנוסח השונות — אבל הראייה השקולה והיתם המתאים מתווים לעתים גם את הדרך לחקונם, גם אם היא עדיין ארוכה ורחוקה. בירושלמי מדובר בדרך-כלל בטעויות סופרים פשוטות יחסית — טעויות העתקה, חילופי הן ולא, השמטות עלי-יד הדומות וכיו"ב — שהטיפול בהן צריך להיות שונה לחלוטין מאשר בבעיות הסבוכות של נוסחאות הכבלי. שנילוש ונידוש ביריהם של דורות רבים של לומדים אגרסיביים (ראה מ"כ ס' ליברמן, עמ' 42 [וכעת הרא"ש רוזנטל], ספר כריאר הג"ל (הערה 294), עמ' 571, על ההפרש שבין 'ספרי הירושלמי' שלנו לבין 'נוסח הבבלי', עיי"ש). כרי לעמוד על הקטעים המרובים שנשמטו מן הירושלמי שלנו אין צורך אלא להביט על גליונותיו של כ"ל, ולראות את השלמותיו המרובות של המניה (א) על גבי כתב-היד המקורי או להשוות את נוסח כ"ל אסקוריאלי עם כ"ל ליידין על השמטותיו המרובות (ראה מ"כ מתק"ח, א, הערה 40) — אף-על-פי שביסודו כ"ל כפי שיצא מירי הסופר הוא כ"ל משוכח (ליברמן, מבוא לרפוס-צילום של כ"ל, עמ' 55). ברור, שהרבה מאוד השלמות של השמטות פשוטות עולות מנוסחאות כל כתבי-היד של הירושלמי, מספרות הראשונים (כולל מסכתות סדר זרעים ומסכת גויקין) ועל אחת כמה וכמה מקטעי הגניזה הטובים (עשרות רבות — כגון זו המסורסמת שבע"ז פ"ג, מב ע"ד: 'ביומי דר' יוחנן שרון ציירין... ולא מחי בידון ביומי דר' אבון שרון ציירין... בקטע נניח אנטיגון, תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 20; ומעין זו בדיוק, שנשמטה גם בכ"ל וגם בכ"ר, אבל השלמתה נשתמרה אצל הראשונים, בברכות פ"א, ג ע"ג: 'ביומי דר' יוחנן הויגן נפקין... ביומי דר' חנינא הויגן נסקין... מבואות לשה"א, עמ' 344, הערה 54, ועוד; או זו של כלאים פ"א, כו ע"א: 'מה נפק מנהק... מה נפק מנהון... שהשלמתה נשתמרה לא רק אצל ראשונים אלא גם בכ"ר, אלא שמניה כ"ל משום-מה לא הגיחה (ראה מ"כ ס' ליברמן, עמ' 65, הערה 167; וכיו"ב הרבה מאוד). אבל מכאן ועד לערעור המוחלט של כל בטחון בטיב נוסחאות הירושלמי שלנו הדרך רחוקה מאוד (ראה למשל פחננסקי, הצפירה, 1905, גליון כד).

אמת, נכון הרבה, הירושלמי שלנו משוכש ורבו בו הטעויות וההשמטות, אכן, הדגשת שיבושי וחסרונותיו (הנוחה לכל מיני תירוצים; ראה לעיל, הערה 6), מסורת עתיקה לה (ראה, למשל, תשובת רה"ג [?] שכם המכרע, סי' מב — אוצה"ג, כתובות, עמ' 39, הערה ב, ולאחרונה מ"ע פרידמן, סיני, פג [תשל"ח], עמ' רנא), והתלונות המתמידות חוזרות למן ימיהם של ראשונים על 'שרבו השבושים בנוסחאות שביירושלמי' ועד לראשתי האחרונים הכותבים (כגון הרש"ס בפתיחתו): 'הגמרות [טפסי הירושלמי]... כולם מלאות שבושים', ואין סלא, שגם רבותינו החוקרים מרבים לחזור ולהדגיש את דבריהם של ראשונים אלה (ראה כבר ר"ז פרנקל, מבה"י, קלו ע"א ואילך, וכן הר"ש ליברמן בפתיחתו לחיבורו הראשון 'על הירושלמי'); אבל מן העובדה הנכונה ביסודה שהרבה דברים יש בירושלמי שצריך להפכם (תוס' יבמות קד ע"א, סד"ה מר סבר) אין צריך להסיק מסקנות מרחיקות לכת כדי למצוא מפלט מכל בעיה על-ידי הצעת הפתרון הפשוט והגזוץ 'דומה שהוא טעות' (תוס' שם), גם אם היא מקובלת על הראשונים (ראה כתוב שם לראב"ד גיטין, מהדורת חסידה, עמ' 21: 'והירושלמי שהביא לא דסמכא הוא... ושמא בטעות הוא כשאר טעויות הרבה שבו ואפשר שהוא בהפך' — וכאלה הרבה) ומורגלת אצל הלומדים בהשפעת בעלי התוספות ושאר כל ראשונים (וכראשם הר"ש משנץ, כך כבר כפירושו למשנה הראשונה במסכת פאה: 'והגירסא הפוכה בירושלמי בטעות סופר';... כתובה בשיבוש בירושלמי וצריך לתקן הגירסא לפי הפתרון שפירשתי שביעית פ"ה מ"ג: '... והדבר מגומגם מאוד ושמא ט"ס בירושלמי תרומות פ"ד מ"ד — וכאלה עוד (ראה גם אורבך, בעלי התוספות², עמ' 302 — והרי לרחב עסקו בירושלמי בהשפעת הר"ש, ראה הקדמת הרש"ס, ואבמ"ל) — ודרכו כנראה כתוספות, ראה, למשל, תוספות ברכות כא ע"ב, ד"ה עד: '... ובירוש' נמי י"ל דטעות סופר הוא...'; וראה תוספות חולין סד ע"ב, ד"ה גיעולי ד"ה והוא, בזה

הירושלמי, בפרט, ושל מכלול היצירה הארצישראלית, בכלל, אין לפתור באמצעות ליקוט 'יריעות' וקוריוזים למיניהם מן הספרות הרבנית, שהיא מאותרת ביותר. את פתרונן של אלו כמו של אלו אין לחפש בתקופה הקצרה יחסית והגלויה למדי שלמן המאה הי"א ועד למאה הי"ג, אלא כתקופה הארוכה מאוד והעלומה ביותר שבין סוף תקופת אמוראי ארץ-ישראל ועד לסוף תקופת גאוני בבל. וכאן עלינו לזכור שגורלה של היצירה הארצישראלית הענפה, כהלכה ובאגדה, למן סוף ימיהם של אמוראי ארץ-ישראל עד לקראת המאות הי"א–י"ג, מכוסה ערפל כבד, ותהום עמוק פעור בפנינו המפריד בינינו לבין אחרוני אמוראי ארץ-ישראל, ואין לנו בו אלא רמזי רמזים מעורפלים והשערות עמומות בלבד.³⁰¹ יכולתנו להציץ אל מעבר למסך הכבד של

אחרי זה – וכאלה עוד הרבה מאוד אצל ראשונים ואחרונים, כידוע – ראה למשל תשובות תות יאיר, סי' כג: "... אבל כבר ידענו (י) שהנוסחאות מרובים ומפולגים בטעותים חסר יתר וחילוף וסידור באופן שאין להחליט פירושו ממקומו... ואין זה דבר זר ופלא בירושלמי, וראה גם יפה עינים ב"ק קיא ע"א: 'והירוש' כאן ה"י מוטעה וכל אחר מתקנה כרצונו – ונראה לענ"ד להניח באופן מרווח יותר). ואף-על-פי שהעירו כבר על האחרונים שהם ממשיכים בדרך של ראשונים המורים היתר מופרז בהגהת הירושלמי (ג' אלון, תרצ"ז, יב [ת"ש–תש"א], עמ' 90 – והוא עצמו לא נוקה מכך), לא תמיד שמים לב לכך שאחרוני האחרונים (ובעקבותיהם גם חוקרים – ראה לעיל, הערה 6) נוטים לעתים קרובות להניח, שהירושלמי של הראשונים היה עוד מושלם לא רק מבחינת היקפו אלא גם מחוקן מבחינת טיב נוסחו – ולכן, במקרים של סתירה גלויה בין דבריהם שלראשונים ובין ירושלמי מפורש הם נוטים לחלול את האשמה כנוסח המשובש של הירושלמי שלנו, במקום להניח בפשטות, שאם אכן יש סתירה, הראשון פשוט לא ראה את הירושלמי או שבידורעין התעלם ממנו. ראה, למשל, ר' נחום טריבטש, בעל שלום ירושלים, הכותב: 'שנדולי הראשונים וודאי להם נגלו כל דברי הירושלמי והיה שגור בפיהם כמו הבבלי' (כללי הירושלמי שבסוף ירושלמי מועד, רפס וינה תקפ"א). אלא שכאן אנו נוגעים כבר בשאלת עיסוקם ובקיאותם של הראשונים בירושלמי – אבל כוודאי שלא כולהו כחרא מחתא מחתינן להו, וגם האחרונים לא כולם ברעה אחת כעניין זה, ראה, למשל, חזו"א או"ח סי' יג ס"ק א: 'והירושלמי לא היה ביד הראשונים ז"ל כקביעות... ואילו ראו רבותינו את הירושלמי היו מפרשים בן את הסוגיה. והדברים ארוכים, והעניין ראוי לבירור ענייני יסודי שאכ"מ. [כעת, בשעת הגהה אחרונה, בא לירי פירוש המכילתא לר' רמאל ביטראן (המרכה להשתמש בירושלמי) שנדפס לאחרונה – ירושלים תשמ"ט – הכותב לתומו (עמ' קפב – והעיר עליו מ' כהנא במבוא, עמ' ל): "... וראיתי בירושלמי פ' ביצר צולח... פירש בקה"ע... ואני בעניי תמהני עליו איך מלאו לכו לחלוק על עמודי עולם רש"י וכו' וח"ו ראשתמיט להו הירושלמי ודבר ברור דאין להקשות מן הירושלמי שלפנינו (י) להראשונים ז"ל דודאי רבימיהו הוה מתוקן בלי טעות ושגיאה לא כן ירושלמי שלפנינו שכלו מלא טעיות... ע"כ לע"ד הרבה פשוט רט"ם וכצ"ל לפי שטח הראשונים... וא"ג יש להסכימו עפ"י תלמודך וכצ"ל... ולעצם העניין הנידון שם ראה תוסכפ"ש, כיצת, עמ' 957, והנ"ש.]

301 בהיעדר יריעות של ממש על התרחשויות או פעילות יהודית כלשהן בתקופה זו, נוטה תקופה עלומה וארוכה זו להתמעט ולהתכווץ בתודעתנו ההיסטורית. על כן, מן הראוי לחזור ולהדגיש, שהמרבית בתקופה ארוכה ביותר, תקופה שהיא ארוכה לפחות פי ארבעה מכל תקופת אמוראי ארץ-ישראל – מאה וחמישים שנות פעילות אמוראית (ראה מחק"ת, א, עמ' 101 ואילך, והערות 187, 192 שם) לעומת כשש מאות שנה (370–970): בערך, כמשך כל התקופה הארוכה הזאת אין לנו כמעט שום יריעות של ממש על הנעשה בארץ-ישראל מבחינה יהודית – לא בתקופה הביזאנטית ולא בתקופה הערבית (ראה לאחרונה סיכומי דברים אצל מ' גיל,

אחרוני הגאונים — בכל תחומי היצירה האמוראית — היא מוגבלת ביותר וכמעט אפסית. גם כאן, ככרוב תחומי המחקר האחרים (ולא רק בעולמם של חז"ל) אין אנו מסוגלים לדלג על פני התהום העצום המפריד בין העולם העתיק לימי הביניים. ועל כן, עלינו להבחין ולהפריד באופן ברור וחד בין בעיות-יסוד (גיבוש ספרותי ועיצוב הנוסח), התלויות בהשערות שאין לנו בהן ידיעות של ממש, לבין בעיות נוסח ופרשנות, שלגביהן אנו מצויים היום בעדויות טובות ובידיעות מרובות למדי.³⁰² בוודאי שאין אנו בני חורין ליבטל מהן, ועלינו להתקרב ככל האפשר לתלמודם המקורי של אמוראי ארץ-ישראל כפי שהוא יצא מידם של עורכיו האחרונים, אבל קודם-כול עלינו להתרכז ולמצות את הקיים — ולוואי שנדע ונספיק לעסוק כראוי כמה שהגיע אלינו וטעון עוד טיפול ופירוש.

לאחר הגהה אחרונה קיבלתי קטע כתב-יד, שריד מירושלמי שבת פרקים יט-כ (כ"י אשכנזי, המאה ה"ג?). המסתיים ב"סליק מסכת שבת"; ולאחריו ניכרים עוד שרידי כותרת: "מסכת עירובין" — ובכן גם כתב-יד זה מצטרף לכל יתר העדויות על חסרון הפרקים כא-כר של מסכת שבת בימי הביניים.

ארץ ישראל בחקופה המוסלמית הראשונה, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 408 ואילך, וראה שם, עמ' 475-482, רשימת הידיעות הספציפיות הבודדות על מאורעות יהודיים בארץ-ישראל עד לסוף המאה ה"י, והשווה מש"כ על בבל בחקופה זו במחקר, א, עמ' 102). ולכן, אין זה פלא בלל שכלל הנוגע ליצירה הרוחנית בארץ-ישראל בחקופה זו, בכל תחום שהוא — הלכה, אגדה, חפילה, פיוט, דקדוק, מיסטיקה, מאניה ועוד — אף-על-פי שידעים אנו יפה שהיחה פעילות אינטלקטואלית, לפחות בחקופה הביזאנטית (ראה, למשל, לאחרונה ע' פליישר, שלם, ה [תשמ"ו], עמ' 225), עדיין אנו מנששים באפלה נמורה, ואין לנו בה אלא השערות רחוקות בלבד.

302 מש"כ מחק"ח, א, עמ' 106 ואילך (ועיי"ש עמ' 92, הערה 160, ד"ה באן אעיר) — ואני מקווה לחזור ולדון בכך בהקשר אחר.